นำเที่ยว



พิมาย

และโบราณสถาน ในจังหวัดนครราชสีมา

ตำนานพระพุทธรูปในประเทศไทย

อธิบายลักษณะพระพุทธรูปในสมัยต่าง ๆ

ทั้งภาษาไทยและอังกฤษ

มีภาพพระพุทธรูปแบบสมัยต่าง ๆ กว่า ๒๐ แบบ

เหมาะที่จะใช้เป็นคู่มือได้อย่างดี

ในการศึกษา

แบบอย่างและตำนานพระพุทธรูปบรรดาที่สร้างขึ้น

ในประเทศไทย และต่างประเทศ

กรมศิลปากร

จัดพิมพ์จำหน่าย

กระดาษดี เล่มละ ๑๐ บาท

กระดาษธรรมดา เล่มละ ๕ บาท



นำเที่ยว
พิมายและโบราณสถาน
ในจังหวัดนครราชสีมา

นายมานิต วัลลิโภดม
ภัณฑารักษ์เอก กรมศิลปากร
เรียบเรียง

กรมศิลปากร
จัดพิมพ์ครั้งแรก
พ.ศ. ๒๕๐๒

นิทเทียว
พิมายและโบราณสถาน
ในจังหวัดนครราชสีมา

นายมานิต วัลลิโภดม
ภัณฑารักษ์เอก กรมศิลปากร
เรียบเรียง

กรมศิลปากร
จัดพิมพ์ครั้งแรก
พ.ศ. ๒๕๐๒

จำรัส เกียรติก้อง
หัวหน้าแผนกสำรวจ กองโบราณคดี กรมศิลปากร
ทำแผนผัง

สนิท ดิษฐพันธุ์
ออกแบบปก

ราคาเล่มละ ๑๐ บาท

คำนำ

โดยเหตุที่ในจังหวัดนครราชสีมา มีสถานที่ควรเที่ยวควรชมเพื่อเป็นการพักผ่อนหย่อนใจและเพื่อแสวงหาความรู้หลายแห่ง นับแต่เปิดการคมนาคมถนนสายมิตรภาพแล้ว ก็ปรากฏว่า มีประชาชนนิยมพากันไปเที่ยวพักผ่อนหย่อนใจและไปชมโบราณสถานต่าง ๆ ในจังหวัดนครราชสีมามากขึ้น โดยเฉพาะโบราณสถาน *วัดพนมวัน* และ *ปราสาทหินพิมาย* เพื่อที่จะให้ประชาชนผู้ไปชมโบราณสถานต่าง ๆ รู้สึกออกรส ได้ทั้งความรู้และความเพลิดเพลินไปด้วยตามสมควร ข้าพเจ้าจึงขอแรงนายมานิต วัลลิโภดม ภัณฑารักษ์เอกกองโบราณคดี กรมศิลปากร ให้ช่วยเขียนสมุด "*นำเที่ยวพิมาย และโบราณสถาน ในจังหวัดนครราชสีมา*" เล่มนี้ขึ้น เพราะนายมานิต วัลลิโภดม เป็นผู้สนใจศึกษาค้นคว้าหาความรู้เกี่ยวกับโบราณวัตถุสถานอยู่ตลอดมา ทั้งเคยเป็นหัวหน้ากองโบราณคดีและมีหน้าที่ควบคุมการขุดแต่งโบราณสถานในบริเวณปราสาทหินพิมาย มาโดยเฉพาะ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๙๗ ด้วย เรื่องราวที่นำมาเรียบเรียงไว้ในหนังสือเล่มนี้ นอกจากจะได้นำเอาเรื่องที่ได้มาจากการศึกษาค้นคว้าแล้ว ผู้เรียบเรียงยังได้นำเอาความรู้เห็นจากประสบการณ์ในการปฏิบัติงานจริง ๆ มาเรียบเรียงไว้ด้วย จึงยากที่ผู้อื่นจะเขียนขึ้นได้ดีเท่า นับว่าเป็นหนังสือเล่มหนึ่งที่ควรได้รับความสนใจจากนักศึกษาและประชาชนทั่วไป

แต่ก็เป็นวิสัยของนักศึกษาค้นคว้า เมื่อมีเรื่องราวที่ได้ศึกษาค้นคว้าและรู้เห็นมามาก ก็มักจะเกิดแนวความคิดขึ้นและอดที่จะนำเอาเรื่องราวและความรู้ความเห็นในที่ต่าง ๆ มาเทียบเคียงกันตามแนวความคิดนั้นเสียมิได้ ฉันใด ท่านผู้อ่านจะสังเกตเห็นได้ว่าผู้เรียบเรียงหนังสือเล่มนี้ ก็ฉันนั้น และเมื่อนำเรื่องราวเหล่านั้นมาเทียบเคียงแล้ว เห็นว่ามีข้อแตกต่างอันจะปรับเรื่องให้เข้ากันยังมิได้ ก็คงรู้สึกเสียดายแนวความคิด เกรงว่าจะลืมเลือนไปเสีย จึงนำมากล่าวเป็นข้อสันนิษฐานฝากไว้ ดังปรากฏในหนังสือเล่มนี้หลายแห่ง แม้ท่านผู้อ่านและนักศึกษาบางท่านจะไม่เห็นด้วยในระยะนี้ แต่อาจกลับมาเห็นสอดคล้องด้วยในภายหน้าก็ได้ และอาจเป็นประโยชน์ที่ท่านผู้อ่านจะได้ใช้เป็นแนวทางประกอบการพิจารณา แล้วช่วยกันค้นคว้าหาข้อเท็จจริงต่อไป

ข้าพเจ้าขอขอบใจนายมานิต วัลลิโภดม ภัณฑารักษ์เอกของกรมศิลปากร ที่อุตสาหะเรียบเรียงหนังสืออันมีสาระประโยชน์เล่มนี้ขึ้น โดยถูกต้องความประสงค์ตามคำขอร้อง และหวังว่าหนังสือ *"นำเที่ยวพิมายและโบราณสถานในจังหวัดนครราชสีมา"* นี้ คงจะอำนวยประโยชน์อย่างดี ในการศึกษาหาความรู้และความเพลิดเพลิน แก่ท่านผู้สนใจ ซึ่งพากันไปชมโบราณสถานเหล่านั้น โดยทั่วไป.

กรมศิลปากร

๘ เมษายน ๒๕๐๒

แต่ก็เป็นวิสัยของนักศึกษาค้นคว้า เมื่อมีเรื่องราวที่ได้ศึกษาค้นคว้าและรู้เห็นมามาก ก็มักจะเกิดแนวความคิดขึ้นและอดที่จะนำเอาเรื่องราวและความรู้ความเห็นในที่ต่าง ๆ มาเทียบเคียงกันตามแนวความคิดนั้นเสียมิได้ ฉันใด ท่านผู้อ่านจะสังเกตเห็นได้ว่าผู้เรียบเรียงหนังสือเล่มนี้ ก็ฉันนั้น และเมื่อนำเรื่องราวเหล่านั้นมาเทียบเคียงแล้ว เห็นว่ามีข้อแตกต่างอันจะปรับเรื่องให้เข้ากันยังมิได้ ก็คงรู้สึกเสียดายแนวความคิด เกรงว่าจะลืมเลือนไปเสีย จึงนำมากล่าวเป็นข้อสันนิษฐานฝากไว้ ดังปรากฏในหนังสือเล่มนี้หลายแห่ง แม้ท่านผู้อ่านและนักศึกษาบางท่านจะไม่เห็นด้วยในระยะนี้ แต่อาจกลับมาเห็นสอดคล้องด้วยในภายหน้าก็ได้ และอาจเป็นประโยชน์ที่ท่านผู้อ่านจะได้ใช้เป็นแนวทางประกอบการพิจารณา แล้วช่วยกันค้นคว้าหาข้อเท็จจริงต่อไป

ข้าพเจ้าขอขอบใจนายมานิต วัลลิโภดม ภัณฑารักษ์เอกของกรมศิลปากร ที่อุตสาหะเรียบเรียงหนังสืออันมีสาระประโยชน์เล่มนี้ขึ้น โดยถูกต้องความประสงค์ตามคำขอร้อง และหวังว่าหนังสือ *"นำเที่ยวพิมายและโบราณสถานในจังหวัดนครราชสีมา"* นี้ คงจะอำนวยประโยชน์อย่างดี ในการศึกษาหาความรู้และความเพลิดเพลิน แก่ท่านผู้สนใจ ซึ่งพากันไปชมโบราณสถานเหล่านั้น โดยทั่วไป.

กรมศิลปากร

๘ เมษายน ๒๕๐๒

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และ สมเด็จพระบรมราชินีนาถ

เสด็จประพาสปราสาทหินพิมาย เมื่อวันที่ ๓ พฤศจิกายน พ. ศ. ๒๔๙๘ →



สารบาญ

หน้า

คำนำ ... ... ก

เขตการปกครอง ของจังหวัดนครราชสีมา ๑

อาณาเขต ๒

เนื้อที่และภูมิประเทศ ๓

การคมนาคม ๔

เมืองเสมา — เมืองโคราฆปุระ ๘

นิทานเรื่องเมืองขวางทะบุรี ๑๐

นิทานเรื่องเมืองชะวาทะวดีศรีมหานคร ๑๒

ข้อสันนิษฐานเรื่องตำนานโบราณ ๑๕

ตำนานเมืองนครราชสีมา ๑๙

วรรณกรรมของชาวเมืองนครราชสีมา ๓๐

สถานที่ควรทัศนาจรในอำเภอเมืองนครราชสีมา ๓๖

ประวัติย่อของท้าวสุรนารี ๓๗

มหาวีรวงศ์พิพิธภัณฑสถาน ๔๑

ปราสาทหินวัดพนมวัน ๔๓

ปราสาทหินในอำเภออื่น ๆ ๔๕

เมืองพิมาย ๔๖

ภายในบริเวณเมืองพิมาย ๔๘

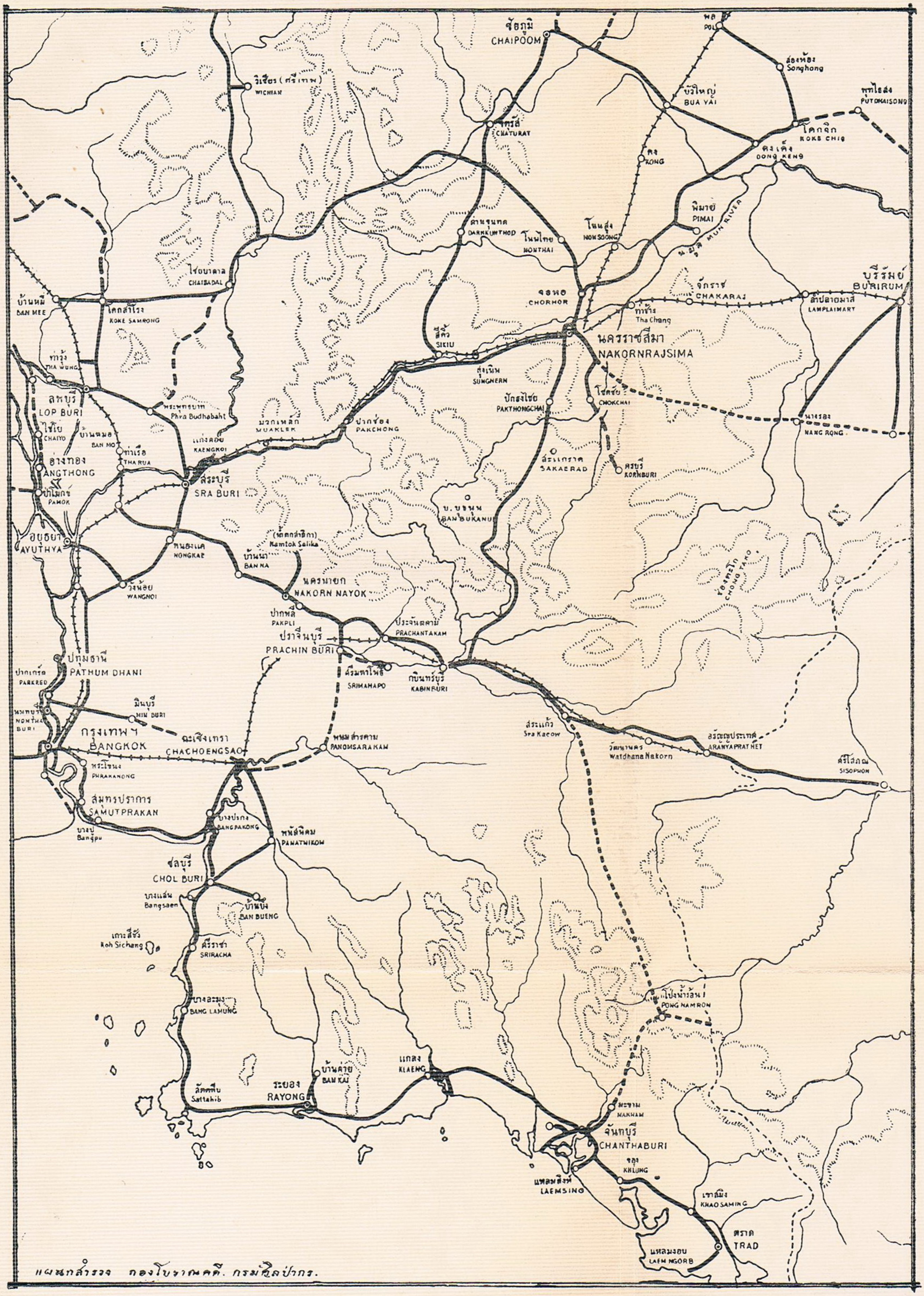
หน้า

ลักษณะของปราสาทหิน ๕๓
ปราสาทหินพิมาย ๕๕
ลานชั้นนอก ๕๗
บรรณาลัย ๕๗
ระเบียงคต ๕๘
ลานชั้นใน ๕๙
ปรางค์พรหมทัต ๖๐
ปรางค์หินแดง ๖๐
หอพราหมณ์ ๖๑
ปรางค์ใหญ่ ๖๑
อายุของปราสาทหินพิมาย ๖๘
พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ... ... ๗๒
พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ... ... ๗๗
ไทรงาม ๗๙
ภาคผนวกเลขที่ ๑ จารึกวัดพนมวัน ๘๓
ภาคผนวกเลขที่ ๒ จารึกฐานศิลาระเบียงคตปราสาทหินพิมาย ๘๗
ภาคผนวกเลขที่ ๓ จารึกกรอบประตูระเบียงคต
ปราสาทหินพิมาย ๘๘
ภาคผนวกเลขที่ ๔ เรื่องปาจิตกมารชาดก ๙๔
ภาคผนวกเลขที่ ๕ ไตรโลกยวิชัย ๑๐๐
ภาคผนวกเลขที่ ๖ สังวร ๑๐๒
ภาคผนวกเลขที่ ๗ ศิลาจารึกอักษรขอมภาษาสันสกฤต
และภาษาเขมร ๑๐๓
ภาคผนวกเลขที่ ๘ เวลารถไฟ รถยนต์ และค่าโดยสาร ... ๑๐๖

แผนที่แสดงเส้นทางคมนาคม กรุงเทพฯ - นครราชสีมา

MAP SHOWING COMMUNICATION BETWEEN BANGKOK AND NAKHONRATCHASIMA (KORAT)

SCALE 1:1,000,000



แผนกสำรวจ กองโบราณคดี. กรมศิลปากร.

น่าเที่ยวพิมายและโบราณสถาน

ในจังหวัดนครราชสีมา

จังหวัดนครราชสีมา ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของกรุงเทพฯ ห่างจากกรุงเทพฯ ราว ๒๕๕ กิโลเมตร ปัจจุบันเดินทางจากกรุงเทพฯ ไปถึงจังหวัดนครราชสีมาได้โดยทางรถไฟ รถยนต์ และเครื่องบินจากท่าอากาศยานดอนเมือง ไปลง ณ สนามบินนครราชสีมา

เขตการปกครอง

จังหวัดนครราชสีมา แบ่งเขตการปกครองท้องที่ออกเป็น ๑๔ อำเภอ ๒ กิ่ง คือ

๑. อำเภอเมืองนครราชสีมา
๒. อำเภอโนนสูง
๓. อำเภอคง
๔. อำเภอบัวใหญ่
๕. อำเภอพิมาย
๖. อำเภอจักราช
๗. อำเภอโชคชัย
๘. อำเภอครบุรี
๙. อำเภอปักธงไชย
๑๐. อำเภอสูงเนิน

๑๑. อำเภอสีคิ้ว
๑๒. อำเภอปากช่อง
๑๓. อำเภอด่านขุนทด
๑๔. อำเภอโนนไทย
๑๕. กิ่งอำเภอชุมพวง ขึ้นอำเภอพิมาย
๑๖. กิ่งอำเภอขามทะเลสอ ขึ้นอำเภอสูงเนิน

อาณาเขต

อาณาเขตจังหวัดนครราชสีมาติดต่อจังหวัดต่าง ๆ คือ ทิศเหนือ ติดต่อจังหวัดชัยภูมิ ทางด้านอำเภอโนนไทยและอำเภอคง และติดต่อจังหวัดขอนแก่น ทางด้านอำเภอบัวใหญ่

ทิศตะวันออก ติดต่อจังหวัดบุรีรัมย์ ทางด้านอำเภอบัวใหญ่ อำเภอพิมาย อำเภอจักราช อำเภอโชคชัย และอำเภอครบุรี

ทิศใต้ ติดต่อจังหวัดนครนายก ทางด้านอำเภอสีคิ้ว และอำเภอปักธงไชย มีทิวเขาดงพระยาไฟกั้นเขตแดน และติดต่อจังหวัดปราจีนบุรี ทางด้านอำเภอปักธงไชย และอำเภอครบุรี มีทิวเขาเขยว เขากบนทร และเทือกเขาบรรทัด ภูเขากาแฟงกั้นเขตแดน

ทิศตะวันตก ติดต่อจังหวัดชัยภูมิ ทางด้านอำเภอด่านขุนทด มีทิวเขาดงพระยาไฟกั้นเขตแดน และติดต่อจังหวัดสระบุรี ทางด้านอำเภอด่านขุนทดและอำเภอสีคิ้ว มีภูเขาใหญ่กั้นเขตแดน

เนื้อที่และภูมิประเทศ

จังหวัดนครราชสีมา มีเนื้อที่ประมาณ ๑๕,๗๘๑ ตารางกิโลเมตร ภูมิประเทศเป็นที่ราบสูง พื้นดินสูงกว่าระดับน้ำทะเลราว ๓๐๐—๔๐๐ เมตร ทางทิศใต้และทิศตะวันตกเฉียงใต้ มีภูเขาและป่าดงมากมาย เป็นแหล่งกำเนิดลำห้วยลำธารหลายสายที่ไหลไปรวมเป็นห้วยใหญ่ เรียกว่า ลำตะคอง แล้วไหลไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือผ่านอำเภอสูงเนิน อำเภอเมืองนครราชสีมา ลงสู่แม่น้ำมูลที่อำเภอจักราช ส่วนลำแม่น้ำมูลนั้นเกิดแต่ลำธารที่ไหลมาจากภูเขากบินทร์และทิวเขาบรรทัด ในอำเภอบักธงไชยกับอำเภอครบุรี ไหลไปทางทิศเหนือผ่านอำเภอพิมาย เข้าเขตจังหวัดบุรีรัมย์ นอกจากลำตะคองกับแม่น้ำมูลเป็นลำธารใหญ่ในจังหวัดนี้แล้ว ยังมีลำน้ำใหญ่อีกสายหนึ่ง คือ ลำปลายมาศ เกิดแต่ทิวเขาบรรทัดและเขาพนมรุ้งในจังหวัดบุรีรัมย์ ไหลไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของอำเภอครบุรี ผ่านท้องที่อำเภอนางรอง อำเภอลำปลายมาศ เข้ามาในเขตอำเภอพิมาย ไปบรรจบกับลำแม่น้ำมูลในท้องที่กิ่งอำเภอชุมพวง ในฤดูฝนจังหวัดนครราชสีมาได้อาศัยลำน้ำใหญ่ ๓ สายดังกล่าวนี้กับลำห้วยเล็กห้วยน้อยอีกมากหล่อเลี้ยงให้ภูมิประเทศเป็นประโยชน์แก่การกสิกรรม แต่ในฤดูแล้ง ตามลำห้วย ลำน้ำขาดน้ำเป็นตอน ๆ เป็นเหตุให้เกิดความแห้งแล้งกันดาร ทางการชลประทานจึงจำเป็นต้องสร้างอ่างเก็บน้ำขึ้นตามตำบลต่าง ๆ เพื่อช่วยเหลือในเรื่องขาดแคลนน้ำ

นครราชสีมา เป็นจังหวัดศูนย์กลางของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่ติดต่อกับกรุงเทพ ฯ ในด้านการค้าและเศรษฐกิจ มีโรงงานอุตสาหกรรมใหญ่ ๆ เป็นจำนวนมาก เช่น โรงงานทอกระสอบป่าน โรงสี โรงเลื่อย โรงงานน้ำตาลทราย เป็นต้น ในด้านการเลี้ยงสัตว์ เช่น สุกร โค กระบือ ก็เป็นอาชีพสำคัญของราษฎรอย่างหนึ่ง

การคมนาคม

เนื่องด้วยนครราชสีมาเป็นจังหวัดที่ตั้งอยู่บนที่ราบสูงมีทิวเขาดงพระยาไฟเป็นเขาเขื่อน กั้นเขตแดนเป็นแนวลงมาตามลำแม่น้ำป่าสักจนถึงจังหวัดสระบุรี และแปรไปทางทิศตะวันออกตลอดแดนจังหวัดนครนายกและจังหวัดปราจีนบุรี จดเขตแดนประเทศกัมพูชา การเดินทางไปจากกรุงเทพ ฯ ก่อนสมัยรัชกาลที่ ๕ จะเป็นโดยการสงครามหรือค้าขายก็ดี ต้องเดินเท้าข้ามเขาเขื่อนเทือกนี้เป็นช่อง ๆ ไป คือ ไปทางจังหวัดลพบุรีผ่านอำเภอไชยบาดาล ขึ้นทางช่องดงพระยากลาง ไปทางจังหวัดสระบุรีผ่านตำบลแก่งคอย ขึ้นทางช่องดงพระยาไฟ ซึ่งมีชื่อเรียกตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมาอีกอย่างหนึ่งว่า ดงพระยาเย็น ไปลงที่ตำบลปากช่อง และถ้าไปจังหวัดนครนายก จังหวัดปราจีนบุรีขึ้นทางช่องบุขนุน ช่องสะแกราด และช่องตะโก ถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ โปรดให้ทำทางรถไฟจาก

กรุงเทพฯ — สระบุรี — แก่งคอย ไปยังเมืองนครราชสีมา เป็นระยะยาว ๒๖๔ กิโลเมตร เริ่มลงมือสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ แล้วเสร็จลำเลียงสินค้าระหว่างกรุงเทพฯ เปิดให้รถเดินได้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ นับแต่นั้นมา การเดินทางและลำเลียงสินค้าระหว่างกรงเทพฯ กับนครราชสีมาก็สะดวกรวดเร็วขึ้น

ถ้าเดินทางโดยรถไฟ มีสถานที่ควรชมหรือสังเกตเป็นความรู้หลายแห่ง คือที่ตำบลแก่งคอย ในลำน้ำป่าสัก มีแก่งที่สวยงามยิ่งกว่าตำบลอื่น ๆ ในลำน้ำเดียวกัน เป็นแก่งที่ยืดยาวมาก ที่เรียกชื่อ แก่งคอย ก็เพราะเรือที่ขึ้นล่องถึงที่สุดแก่งแล้วลำหน้าจะต้องคอยลำหลังอยู่นาน ๆ จึงจะเข้าร่วมขบวนกันไป ลำน้ำป่าสักตั้งแต่แก่งคอยขึ้นไปจนถึงตำบลหินซ้อน ผ่านไปในระหว่างเทือกเขาพระพุทธบาทกับเทือกเขาดงพระยาไฟ ตามริมฝั่งสองฟากมีภูเขาและถ้ำน่าชมหลายแห่ง กับมีปูชนียสถานแห่งหนึ่ง เรียกว่า "พระบาทใหม่" อยู่ในหมู่เทือกเขาพระพุทธบาททางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำป่าสัก เข้าใจว่าเป็นของค้นพบในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ตำบลแก่งคอยเป็นเชิงเขาปากดงพระยาไฟ แต่ก่อนถ้ารถจักรมีกำลังน้อยจูงรถพ่วงขึ้นเขาไม่ไหว ต้องสับเปลี่ยนตัวรถจักรใหม่ที่สถานีแห่งนี้ ต่อจากตำบลแก่งคอยไปถึงตำบลทับกวาง ริมทางรถไฟทางด้านซ้ายมือขาขึ้น มีแท่งหินตั้งโดดเด่นอยู่แห่งหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงจารึกพระปรมาภิไธย จปร. ไว้ ครั้งเสด็จไปทอดพระเนตรปลายทางรถไฟที่ทำถึง

ตรงนั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ ทรงขนานนามหินแท่งนั้นเป็นที่ระลึกว่า "ผาเสด็จพัก" ต่อจากสถานีทับกวางไปถึงสถานีปากช่อง ที่ตำบลปากช่อง เมื่อก่อนสร้างทางรถไฟเป็นย่านขนถ่ายสินค้า เปลี่ยนบรรทุกจากล้อเกวียน เป็นบรรทุกโคต่าง เดินทางข้ามช่องเขาดงพระยาไฟ ทั้งขาขึ้นไปที่ราบสูงและขาลงมาที่ราบต่ำลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา จากตำบลปากช่องไปถึงตำบลจันทึก เป็นระยะทางยาว ๑๒ กิโลเมตร พ้นเขตที่ต้องข้ามเขาเขื่อน

ตำบลจันทึก เคยเป็นที่ตั้งเมืองด่านขึ้นเมืองนครราชสีมา เรียกว่า เมืองนครจันทึก ในท้องที่มีบ่อแร่ทองแดง ปรากฏว่าเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๓ ได้ขุดแร่มาถลุงทำการหลวงหลายอย่าง เช่น หล่อพระพุทธรูปซึ่งเป็นพระประธานในวัดราชนัดดา จังหวัดพระนคร กับที่ในวัดเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดนนทบุรี ทั้งใช้หล่อพระพุทธรูปปางต่าง ๆ ที่ทรงจารึกพระนามอุทิศถวายประจำรัชกาลอดีตพระมหากษัตราธิราชด้วย พ้นตำบลจันทึกไปเป็นที่ราบ ใช้เกวียนเดินได้สะดวก มีตำบลบ้านใหญ่ ๆ อยู่ใกล้ทางรถไฟหลายตำบล คือบ้านลาดบัวขาว บ้านสีคิ้ว ในตำบลบ้านสีคิ้วมีหลักหินจารึกพระปรมาภิไธย จปร. เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปทอดพระเนตรการสร้างทางรถไฟเมื่อปลายรางมาถึงที่ตรงนั้นอีกแห่งหนึ่ง ต่อจากนั้นไปถึงสถานีสูงเนิน ตำบลสูงเนินเคยเป็นที่ตั้งเมืองโคราชเก่า แล้วก็ถึงสถานีนครราชสีมา ตั้งอยู่ห่างจากตัวเมืองนครราชสีมาทางด้านตะวันตกประมาณกิโลเมตรครึ่ง

ถึงสมัยรัฐบาลแห่งระบอบประชาธิปไตย เมื่อสร้างถนนพหลโยธิน จากกรุงเทพฯ ไปยังจังหวัดทางภาคเหนือ ได้ทำถนนสุระนารายณ์จากแยกถนนพหลโยธิน ที่อำเภอโคกสำโรง จังหวัดลพบุรี ผ่านอำเภอไชยบาดาล ข้ามช่องเขาดงพระยากลาง ผ่านตำบลบัวชุม — อำเภอโนนไทย — ตำบลจอหอ ไปยังเมืองนครราชสีมา คิดระยะทางจากกรุงเทพฯ ถึงนครราชสีมา ยาว ๔๐๔ กิโลเมตร

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๘ โดยความช่วยเหลือขององค์การยูซอม *(USOM)* และคณะกรรมการพิจารณาและดำเนินการเกี่ยวกับการช่วยเหลือร่วมมือทางเศรษฐกิจและวิชาการ *(ก.ศ.ว.)* แห่งสหรัฐอเมริกา ได้สร้างถนนแยกจากถนนพหลโยธินที่ข้างใต้เมืองสระบุรี ราวหลักกิโลเมตรที่ ๑๐๘ ไปยังจังหวัดนครราชสีมา ขนานไปกับทางรถไฟ ระยะทางยาว ๑๔๗.๘ กิโลเมตร ถ้าคิดจากจังหวัดพระนครไปจนถึงจังหวัดนครราชสีมาก็เป็นระยะทางไกลราว ๒๕๕ กิโลเมตรเศษ

ตามที่กล่าวมานั้น จะเห็นได้ว่าเส้นทางคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯ กับนครราชสีมาในปัจจุบันนี้ จะเป็นถนนสุระนารายณ์ผ่านทางดงพระยากลางกาด ทางรถไฟหรือถนนมิตรภาพผ่านทางดงพระยาไฟกาด เป็นเส้นทางเดียวกับที่เคยสัญจรไปมาแต่ครั้งโบราณนั่นเอง สำหรับการเดินทางไปตามถนนมิตรภาพนั้น มีรมณียสถานที่เหมาะจะพักผ่อนหย่อนใจแห่งหนึ่ง คือน้ำตกมวกเหล็ก อยู่ในบริเวณสถานีวนกรรม ห่างจากถนนเข้าไปราวกิโลเมตรเศษ ระดับสูงชันที่สุดของถนนมิตรภาพอยู่เกือบกึ่งทาง ระหว่างอำเภอปากช่องกับอำเภอสีคิ้ว รถยนต์บรรทุกสินค้าหนัก ๆ มาถึงตอนนี้ทั้งขาขึ้นและขาลง มักต้องใช้หมอนไม้สับเปลี่ยนหนีล้อกันลื่นไถลทำนองเดียวกับรถไฟต้องสับเปลี่ยนตัวรถจักรที่มีกำลังน้อยดังกล่าวมาข้างต้นเหมือนกัน เมื่อมีถนนหนทางไปมายังจังหวัดนครราชสีมาสะดวกดังนี้แล้ว ก็ย่อมมีผู้สนใจไปเที่ยวเตร่และศึกษาหาความรู้ในบ้านเมืองนั้นทุก ๆ โอกาส แต่การศึกษาหาความรู้ทางด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดี ควรจะเริ่มต้นตั้งแต่ท้องที่อำเภอสูงเนิน เพราะเคยเป็นบ้านเมืองเจริญเก่าก่อนแห่งอื่น ๆ ดังจะกล่าวถึงต่อไป

เมืองเสมา–เมืองโคราฆปุระ

นครราชสีมา เป็นเมืองโบราณเมืองหนึ่งในอาณาจักรไทย เดิมที่เดียวตัวเมืองตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ในท้องที่อำเภอ

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่าเส้นทางคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯ กับนครราชสีมาในปัจจุบันนี้ จะเป็นถนนสุระนารายณ์ผ่านทางดงพระยากลางกืด ทางรถไฟหรือถนนมิตรภาพผ่านทางดงพระยาไฟกืด เป็นเส้นทางเดียวกับที่เคยสัญจรไปมาแต่ครั้งโบราณนั่นเอง สำหรับการเดินทางไปตามถนนมิตรภาพนั้น มีรมณียสถานที่เหมาะจะพักผ่อนหย่อนใจแห่งหนึ่ง คือน้ำตกมวกเหล็ก อยู่ในบริเวณสถานีวนกรรม ห่างจากถนนเข้าไปราวกิโลเมตรเศษ ระดับสูงชันที่สุดของถนนมิตรภาพอยู่เกือบกึ่งทาง ระหว่างอำเภอปากช่องกับอำเภอสีคิ้ว รถยนต์บรรทุกสินค้าหนัก ๆ มาถึงตอนนี้ทั้งขาขึ้นและขาลง มักต้องใช้หมอนไม้สับเปลี่ยนหนีล้อกันลื่นไถลทำนองเดียวกับรถไฟต้องสับเปลี่ยนตัวรถจักรที่สำคัญน้อยดังกล่าวมาข้างต้นเหมือนกัน เมื่อมีถนนหนทางไปมายังจังหวัดนครราชสีมาสะดวกดังนี้แล้ว ก็ย่อมมีผู้สนใจไปเที่ยวเตร่และศึกษาหาความรู้ในบ้านเมืองนั้นทุก ๆ โอกาส แต่การศึกษาหาความรู้ทางด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดี ควรจะเริ่มต้นตั้งแต่ท้องที่อำเภอสูงเนิน เพราะเคยเป็นบ้านเมืองเจริญเก่าก่อนแห่งอื่น ๆ ดังจะกล่าวถึงต่อไป

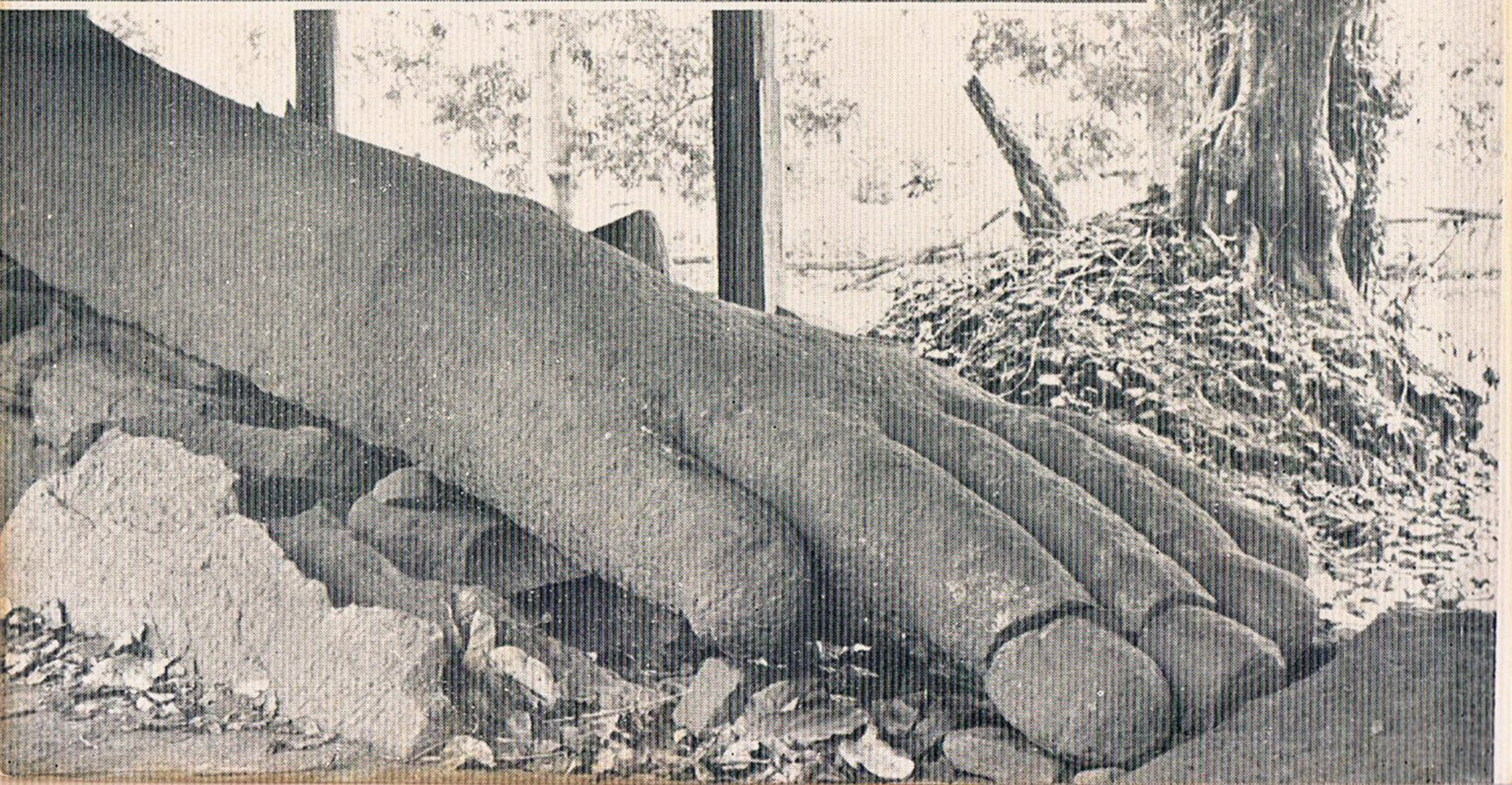
เมืองเสมา–เมืองโคราฆปุระ

นครราชสีมา เป็นเมืองโบราณเมืองหนึ่งในอาณาจักรไทย เดิมทีเดียวตัวเมืองตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ในท้องที่อำเภอ

รูปที่ ๓

ศิลาธรรมจักร
และ
พระหัตถ์พระพุทธรูป
ศิลา
ศิลปแบบทวารวดี
อยู่ที่วัดคลองขวาง
เมืองเสมา
อำเภอสูงเนิน
(ดูเรื่องหน้า ๕)





สูงเนิน ห่างจากตัวเมืองปัจจุบันประมาณ ๓๑ กิโลเมตร เมืองนี้มี ๒ แห่ง คือ *เมืองเสมา* กับ *เมืองโคราฆปุระ* จากถนนมิตรภาพมีทางแยกเข้าไปราว ๔ กิโลเมตรถึงที่ว่าการอำเภอสูงเนิน

เมืองเสมา ตั้งอยู่ทางฝั่งใต้ลำตะคอง มีเนินดินกำแพงเมืองและคูเมืองทั้ง ๔ ด้าน ตัวกำแพงสร้างด้วยแลง ยังมีเหลือเป็นซากอยู่บ้าง ภายในเมืองมีสระและบึงใหญ่น้อยอาศัยใช้น้ำได้ตลอดปี มีโบราณวัตถุสมัยทวารวดีขนาดใหญ่แสดงอายุของเมืองนี้ ๒ อย่าง คืออย่างหนึ่งเป็น *พระพุทธรูปทำด้วยศิลา* เล่ากันว่าแต่แรกตั้งยืนอยู่โดดเดี่ยว แล้วถูกฉุดลากถล่มลงแตกหักยับเยิน ต่อมามีผู้เกิดความสังเวช เก็บรวมประกอบเป็นองค์พระวางนอนไว้ จึงเรียกกันเป็นพระพุทธรูปปางไสยาสน์ไป อีกอย่างหนึ่งเป็นธรรมจักรศิลา ขนาดวัดผ่าศูนย์กลางราว ๑.๕๐ เมตร เวลานี้ประดิษฐานอยู่ที่วัดคลองขวาง ตำบลเสมา ห่างจากถนนมิตรภาพประมาณ ๙—๑๐ กิโลเมตร *(รูปที่ ๓)*

ส่วน *เมืองโคราฆปุระ* ตั้งอยู่ทางฝั่งเหนือลำตะคอง ในตำบลโคราช ห่างเมืองเสมาไปทางทิศตะวันออกประมาณ ๖ กิโลเมตร หรือห่างจากที่ว่าการอำเภอสูงเนินไปราว ๒—๓ กิโลเมตร ในบริเวณเมืองมีปราสาทหินย่อม ๆ ๒—๓ แห่ง แห่งหนึ่งเคยตรวจพบศิวลึงค์ศิลาขนาดยาว .๙๒ × .๒๙ เมตร กับศิลาทับหลังประตูจำหลักลายเป็นรูปพระอิศวรประทับยืนบนหลังโคอุศุภราช จึงน่าเชื่อว่าปราสาทหินหลังนี้อาจสร้างเป็นเทวสถานฝ่ายนิกายไศวะ

เมืองนี้ในสมัยหนึ่งคงเป็นเมืองสำคัญ ตั้งรักษาเส้นทางที่ลงมายังแผ่นดินต่ำทางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและลุ่มแม่น้ำปราจีนบุรี เพราะอยู่ในที่ร่วมของเส้นทางเดินทางช่องดงพระยาไฟกับดงพระยากลาง ที่หน้าอำเภอสูงเนินมีศิลาจารึกเป็นภาษาสันสกฤตกับภาษาขอมแผ่นหนึ่งหักเป็น ๒ ท่อน เดิมอยู่ที่หมู่บ้านบ่ออีกาในเขตเมืองเสมา เป็นหลักฐานสำคัญที่ยืนยันอายุของเมืองในอำเภอสูงเนิน เนื้อความในจารึกเล่าถึงพระเจ้าศรีจนาศ (*หรือ ศรีจนาเศศวร*) ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายพระภิกษุสงฆ์ เมื่อ พ.ศ. ๑๔๑๓ (*ม.ศ. ๗๙๐*)

นิยายแกมตำนานของชาวเวียงจันทน์เรื่องหนึ่ง ชื่อ เรื่องพระโพธิสัตว์* มีเค้าความพาดพิงถึงเมืองเก่าที่อำเภอสูงเนิน ขอนำมากล่าวไว้ดังต่อไปนี้

นิทานเรื่องเมืองขวางทะบุรี

กาลโพ้น มีเมืองหนึ่งชื่อ เมืองขวางทะบุรีศรีมหานคร ขนบรมราชาเป็นผู้สร้างขึ้นและประกาศห้ามไว้ว่า ในวัน ๗ และ ๘ ค่ำ วัน ๑๔ และ ๑๕ ค่ำ ทั้งข้างขึ้นและข้างแรมของทุกเดือน ห้ามมิให้ชาวเมืองทั้งหลายกระทำการใด ๆ ที่ไม่ควรกระทำ เช่น การ

---

* ดูเรื่องพระโพธิสัตว์ ของนายทองดี ไชยชาติ ในหนังสือพิมพ์ตำรวจรายปักษ์ พ.ศ. ๒๔๘๖—๒๔๘๘

ฆ่าสัตว์ตัดชีวิต ผู้ใดฝ่าฝืนกระทำดังกล่าว ผู้นั้นพร้อมทั้งบ้านเมือง
จะประสบความพินาศล่มจม เมืองขวางทะบุรีได้อยู่เย็นเป็นสุขมา
ช้านานจนถึงสมัยพระยาองค์หนึ่งได้ครองเมือง ไม่ตั้งอยู่ในทศพิธ
ราชธรรม เที่ยวยกรี้พลไปรบพุ่งแย่งชิงทรัพย์สมบัติลูกเมียของผู้อื่น
เป็นที่เดือดร้อนไปทุกแห่ง และชอบทำปาณาติบาตทั้งสัตว์น้ำ
สัตว์บกเป็นนิจ พฤติการณ์ทราบถึงพระยาแถน (*เทวดา*) จึงสั่งให้
งูร้ายเป็นจำนวนมากมาทำอันตรายผู้คนในเมืองขวางทะบุรี เจ็บป่วย
ล้มตายหมดสิ้น เหลือแต่ราชธิดาของพระยาผู้ครองเมืององค์เดียว
นามว่า นางกองศรี ซึ่งพระบิดาเอาไปซ่อนเร้นไว้ในกลองใบใหญ่
ครั้งนั้นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นมานพหนุ่ม นามว่าคัทธกุมาร
ท่องเที่ยวมากับทหารคู่ใจ ๒ คน ซึ่งมีสมญาว่า นาย "ชายไม้ร้อยกอ" กับนาย "ชายเกวียนร้อยเล่ม" มาถึงเมืองนี้
เห็นไม่มีผู้คน ครั้นพบกลองใบใหญ่บนหอกลองเข้า ก็เอาไม้
ตีเล่น จึงทราบว่ามีคนอยู่ภายในนั้น คัทธกุมารจึงเอาพระขรรค์
แหวะหนังหุ้มหน้ากลองออกนำเอาราชธิดากองศรีออกมาสอบถาม
เรื่องราว นางเล่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นให้ฟัง แล้วบอกว่า ถ้าผู้ใด
จุดไฟให้มีแสงสว่างและมีควันเป็นกลุ่มก้อนขึ้นไปบนท้องฟ้าเมื่อใด
เมื่อนั้นก็จะมีงูร้ายฝูงใหญ่ลงมาทำอันตรายคน คัทธกุมารจึงให้
นายชายไม้ร้อยกอกับนายชายเกวียนร้อยเล่ม เที่ยวเก็บฟืนมา
กองจนเป็นกองใหญ่โต แล้วจุดไฟเผาเป็นกลุ่มควันมืดขึ้นไปบนฟ้า

ถึงที่สถิตของพระยาแถน (*เทวดา*) พระยาแถนทราบว่ายังมีคนอยู่ในเมืองขวางทะบุรีอีก ก็ปล่อยฝูงงูร้ายลงมาทำอันตรายคัทธกุมารจึงสังหารงูเสียตายหมดสิ้น และสำแดงฤทธิ์ชุบพระยาขวางทะบุรีพร้อมทั้งมเหสีและไพร่บ้านพลเมืองพื้นขึ้นจนหมดทั่วกัน ส่วนกระดูกของเหล่างูร้ายก็บันดาลให้บังเกิดเป็นสายน้ำพัดพาออกไปพ้นเขตเมือง ไปรวมเป็นกองใหญ่เกิดเป็นภูเขา เรียกว่า ภูหอ หรือ ภูโฮง กาลครั้งนั้น เมืองขวางทะบุรีศรีมหานครก็กลับอยู่เย็นเป็นสุขสมบูรณ์สืบต่อไป และได้นามเรียกอีกนัยหนึ่งว่า "เมืองนครราช" กองไฟใหญ่ที่จุดเผาล่อให้ฝูงงูมานั้น ภายหลังเกิดเป็นป่าชัฏ เรียกว่า "ดงพระยาไฟ"

ชื่อเมืองขวาง (*ทะ*) บุรี จะหลงเหลือมาเป็นชื่อวัดคลองขวางในเมืองเสมาบ้างฤาไฉน ในนิยายเรื่องพระโพธิสัตว์นั้น เรียกลำตะคองว่า "ชะคอง" และยังได้เล่าเรื่องไปพาดพิงถึงเมืองอีกแห่งหนึ่ง จึงขอนำมากล่าวเสียในรวดเดียวกันดังต่อไปนี้

นทานเรื่องเมืองชะวาทะวดีศรีมหานคร

เมื่อเมืองขวางทะบุรีหรือเมืองนครราชร่มเย็นเป็นสุขดีแล้ว คัทธกุมารก็มอบให้นายชายไม้ร้อยกอกับนางกองศรีอยู่ปกครองแล้วท้าวเธอกับนายชายเกวียนร้อยเล่มออกเดินทางท่องเที่ยวต่อไป เป็นเวลาราวเดือนหนึ่งมาถึงเมืองชะวาทะวดีศรีมหานคร เมืองนี้

เหตุอาเพทเบ็นไปเช่นเมืองขวางทะบุรีเหมือนกัน กล่าวคือ วาระหนึ่ง ท้าวพระยาผู้ครองเมืองเสด็จไปประพาสป่า บังเกิดความเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้าเข้าไปประทับพักผ่อนอยู่ภายใต้ร่มไม้ใหญ่ต้นหนึ่ง เผอิญมีกาตัวหนึ่งจับอยู่ที่ต้นไม้นั้น ถ่ายมูลลงมาถูกพระองค์เข้า ทรงพิโรธ ประกาศสั่งให้ประชาชนพลเมืองเที่ยวยิงฆ่าแร้งกาในบ้านเมืองให้ตายหมดสิ้น ความทราบไปถึงพระยาแถน (*เทวดา*) พระยาแถน (*เทวดา*) จึงให้นกแร้ง นกรุ้ง กับหงส์ทองเป็นอันมากลงมาทำอันตรายผู้คนพลเมือง พระยาผู้ครองเมืองมีราชธิดางามองค์หนึ่ง นามว่านางคำสิง ครั้นเห็นภยันตรายเกิดขึ้นในบ้านเมืองเช่นนั้น ก็จัดการทำเสาท้องพระโรงต้นหนึ่งให้มีโพรงเป็นที่ลี้ภัยของราชธิดา แล้วต่อมาพระองค์กับมเหสีก็ถูกแร้งทำอันตรายสิ้นพระชนม์ ขณะเมื่อคัทธกุมารและนายชายเกวียนร้อยเล่มมาถึงนั้น เป็นเวลาที่ผู้คนล้มตายหมดสิ้นแล้ว บ้านเมืองรกร้าง บุรุษทั้งสองจึงเดินเที่ยวดูตามสถานที่ต่าง ๆ ตลอดมาจนถึงในพระราชวัง นายชายเกวียนร้อยเล่มเป็นคนมือไม่อยู่สุข เอาไม้เคาะต่อะไรต่อะไรเรื่อยมา บังเอิญไปเคาะเสาท้องพระโรงซึ่งนางคำสิงซ่อนกายอยู่ นางเปล่งเสียงดังออกมาให้ได้ยิน คัทธกุมารมีความสงสัยจึงเบิดโพรงที่เสาต้นนั้นรับนางออกมาไต่ถามเหตุการณ์ นางคำสิงเล่าเรื่องราวให้ทราบและบอกว่าตามคำเล่าลือนั้น ว่าถ้าใครจุดไฟมีควันและแสงสว่างมาก ฝูงแร้ง ฝูงหงส์ เหล่านั้นก็จะพากัน

มาทันที คัทธกุมารจึงให้นายชายเกวียนร้อยเล่มหาฟืนมารวมเป็นกองใหญ่ แล้วจุดไฟลุกส่วางมีควันลอยขึ้นไปบนฟ้า พระยาแถน (*เทวดา*) เห็นดังนั้น จึงปล่อยนกรุ้ง นกแร้ง กับหงส์ทอง ฝูงมหิมาลงมายังเมืองชะวาทะวีป คัทธกมารก็สังหารเสียล้มตายสิ้น และสำแดงอิทธิฤทธิ์ถวาดต้อนซากสัตว์ร้ายเหล่านั้นไปรวมกองอยู่ ณ ที่แห่งหนึ่งห่างตัวเมือง เกิดเป็นภูเขาขึ้นมีชื่อเรียกกันต่อมาว่า *ดอยรังรุ้ง หรือดอยรังแร้ง* พร้อมกันนั้น ได้ชุบชีวิตท้าวพระยาเจ้าเมือง มเหสีและไพร่บ้านพลเมืองพื้นคนขึ้นด้วย เมืองชะวาทะวีปศรีมหานครก็มีความเจริญรุ่งเรืองผาสุกสืบไป

ข้อสันนิษฐานเรื่องตำนานโบราณ

ดอยรังรุ้งหรือดอยรังแร้งอยู่ที่ไหน ถ้าเดาความตามเรื่องราวอันมีปรากฏในหนังสือพงศาวดารเหนือ ตอนเรื่องพระเจ้าศรีธรรมไตรปีฎกแล้ว ดอยดูกน่าจะเป็นเขารังแร้งในอำเภอศรีสัชชนาลัย จังหวัดสุโขทัยก็ได้ เมืองศรีสัชชนาลัยเคยมีชื่อว่าเมืองชะวาทะวีป หรือไม่ ยังไม่เคยพบเอกสารอื่นใดนอกจากนิยายเรื่องนี้ อันเมืองศรีสัชชนาลัยนั้นเข้าใจว่าเคยเจริญรุ่งเรืองมาแล้วแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ — ๑๓ เพราะมีศิลปกรรมแบบศรีวิชัยเป็นหลักฐานอยู่ทั่วไปเจดีย์เจดีย์แถว ศิลปกรรมแบบศรีวิชัยนั้นเป็นแบบอย่างที่สร้างสรรค์ที่เกาะชวาตลอดขึ้นมาจนเมืองบางเมือง

ในภาคเหนือของประเทศไทย เช่น ลำพูน เป็นต้น สมัยโบราณโพ้นทางเมืองศรีสัชชนาลัย อาจจะมีการเกี่ยวข้องอย่างหนึ่งอย่างใดกับทางชวาบ้างกระมัง จึงเลยเกิดนิยายเรียกว่าเมืองชะวา (*ทะวดี ศรีมหานคร*) ขึ้น ได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่าที่วัดคลองขวางในเมืองเสมามีโบราณวัตถุสมัยทวารวดีขนาดใหญ่ คือพระพุทธรูปศิลากับศิลาธรรมจักร สำหรับศิลาธรรมจักรนั้นที่ริมวงขอบเหนือเดือยสำหรับตั้งกับฐาน จำหลักเป็นหน้ากาลหรือเกียรติมุข อันเป็นสัญญลักษณ์อย่างหนึ่งของศิลปศรีวิชัย ดังนั้นแม้เรื่องพระโพธิสัตว์คัทธกุมาร จะเป็นนิยายสอนทางบาปบุญคุณโทษ ไร้สาระทางประวัติศาสตร์ก็ตาม อาจจะยังประโยชน์ความรู้ทางภูมิสถานได้บ้างไม่มากก็น้อย จึงนำมาเล่าไว้เป็นที่สังเกต

อนึ่ง มีคำกล่าวถึงชื่อ *เมืองโคราช* กันมาแต่ก่อนอ้างเรื่องในพงศาวดารเหนือ ว่าขุนสิงหพลาคร ซึ่งพระเจ้าโคตมกรุงอินทปัฐแต่งให้ไปค้าขาย เรือสินค้าเกิดแตกอับปาง ขุนสิงหพลาครขึ้นฝั่งรอดชีวิตแล้ว พบราชสีห์นอนตายอยู่ใต้ต้นไม้ในป่า ก็ถลกหนังหาบใส่บ่า รอนแรมมาถึงเมืองนี้ ชาวเมืองร้องบอกกันว่า "*คอนราชสีห์มา*" จึงเลยกลายเป็นชื่อเมืองไปอย่างหนึ่ง และอีกอย่างหนึ่งได้พบในหนังสือตำนานอุรังคธาตุ* เล่าว่า "เจ้าพุทธรักขิต ธรรมรักขิต สังฆรักขิตเถระ ที่นำสัทธิงวิหาริกทั้ง ๕

---

* ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๘๓ หน้า ๑๑๕

มหารัตนเถระเป็นต้น ไปสู่เมืองราชคฤห์ นำเอาพระบรมธาตุหัวเหน่าพระพุทธเจ้า ๒๙ องค์ ธาตุเขี้ยวฝาง ๗ องค์ พระธาตุฝ่าเท้าขวา ๙ องค์ มายังอยู่ที่เมือง คอนราช นั่นคนหนึ่ง พระอรหันต์ทั้ง ๘ รู้แจ้งในพฤติการณ์ว่า ครั้งเมื่อพระศาสดายังทรงทรมานอยู่ พระองค์ได้เสด็จมาสถิตที่ถ้ำแก้วชิรปราการระหว่างภูเขา ๒ ลูกถัดละโว้นั้น พระอรหันต์ทั้ง ๘ จึงได้พร้อมกันไปจาริกพันบ้านพันเมืองและอุปเท่ห์นิทานทั้งมวลไว้ในแผ่นหินและพันพระธาตุพระพุทธเจ้าที่จะได้ประดิษฐานอยู่ในชมพูทวีปและพันรอยพระบาทลักษณะพร้อมทั้งศาสนานครินทานไว้พร้อมสรรพ" ชื่อเมืองคอนราช แห่งนี้เห็นจะตรงกับ *คอนราชสีห์มา* ด้วยเอ่ยถึงเมืองละโว้เข้าไว้ด้วย หากเป็นดังนี้ นามเมือง *นครราช* คงจะหดสั้นเป็น *คอนราช* *คอนราชสีห์มา* ความหมายปรวนแปรไปจนเกิดอัดอั้นตันใจ ต้องยกเอาชื่อเมืองในอินเดีย คือ *โคราฆปุระ* มาสวมใส่เพื่อให้ความหมายกระจ่างขึ้น หรืออย่างไรก็ยากจะเดา

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าไว้ในเรื่องเที่ยวมณฑลเพชบุรว่า เดินบกไปจากเมืองนครราชสีมาถึงเมืองสระบุรี เมืองลพบุรี ระยะทางราว ๑๑—๑๒ วันถึงเมืองเพชบุร จากเมืองเพชบุรไปเมืองหล่มสักระยะทาง ๑๒๐๐ เส้น จากเมืองหล่มสักไปเมืองหล่มเก่า ระยะทางอีก ๓๖๐ เส้น ถ้าคิดเป็นเวลาเดินทางจากเพชบุรไปหล่มเก่า ซึ่งในศิลาจารึกสุโขทัยเรียกว่า

เมืองลุ่มแล้วไม่เกิน ๒ วัน จากเมืองหล่มเก่าหรือเมืองลุ่ม เคยสอบทราบว่าเดินทางผ่านอำเภอนครไทย อำเภอตรอน ไปถึงเมืองศรีสัชชนาลัยและเมืองสุโขทัยในราว ๗–๘ วัน รวมความว่า การเดินทางตามเส้นทางนี้ จากนครราชสีมาถึงสระบุรี ลพบุรี จะไปถึงศรีสัชชนาลัยสุโขทัยได้ในราว๒๐วัน ก็เมื่อครั้งพ่อขุนศรีอินทราทิตย์กอบกู้อิสรภาพของกรุงสุโขทัยนั้น มีพระสหายร่วมช่วยทำสงครามด้วยองค์หนึ่ง คือ พ่อขุนผาเมือง เจ้าเมืองราด ซึ่งเป็นพระสวามีของนางศิขรเทวี ราชธิดาของพระเจ้ากรุงยโสธรปุระ (*ประเทศกัมพูชา*) นักโบราณคดีสันนิษฐานว่าเมืองราดนั้น ถ้าไม่เป็นเมืองเพชบูรณ์อาจจะเป็นเมืองศรีเทพ ถ้าว่าถึงชื่อเสียงเรียงนามของ "เมืองราด" กับ "นครราช" ในอำเภอสูงเนิน ดูติดจะใกล้เคียงกัน ทั้งอยู่ในระยะทางเดินกองทัพที่พอจะไปได้โดยไม่ยากลำบากนักสำหรับในสมัยโน้น จึงขอเสนอไว้ในแนวทางสันนิษฐานอีกเมืองหนึ่ง

เมื่อราว พ.ศ. ๑๘๐๐ เศษ พ่อขุนรามคำแหงได้เสวยสิริราชสมบัติกรุงสุโขทัย มีอานุภาพมาก แผ่ราชอาณาเขตกว้างขวาง ดังปรากฏในศิลาจารึกแสดงเขตอาณาจักรสุโขทัยสมัยนั้นว่า เขตแดนทางทิศเหนือตั้งแต่เมืองแพร่เมืองน่านตลอดถึงแม่น้ำโขง ทางทิศตะวันตกตลอดเมืองหงสาวดี ทางทิศใต้ตลอดแหลมมลายู แต่ทางทิศตะวันออกบอกเขตแดนทางแผ่นดินสูงเพียงตอนเหนือ ราว

ท้องที่จังหวัดอุดรธานี จังหวัดเลยและหนองคายไปถึงเมืองเวียงจันทน์ เวียงคำเป็นที่สุด ไม่ปรากฏชื่อเมืองทางแผ่นดินสูงตอนใต้ กับทั้งทางแผ่นดินต่ำลุ่มน้ำเจ้าพระยาและลุ่มแม่น้ำปราจีนบุรี เช่น เมืองลพบุรี เมืองอโยธยา เมืองปราจีนบุรีเป็นต้น โดยเหตุนี้จึงมีคำสันนิษฐานเกิดขึ้นว่า ดินแดนเหล่านี้เป็นอาณาจักรของขอมซึ่งมีกำลังแข็งแรงกว่าอาณาจักรสุโขทัย พ่อขุนรามคำแหงจึงไม่อาจจะแผ่เดชานุภาพเข้ามา แต่เท่าที่ได้สังเกตศึกษาทั้งทางด้านศิลปและตำนาน สงสัยว่าดินแดนเหล่านี้หาได้อยู่ในความปกครองของพวกขอมไม่ หากแต่อยู่ในอำนาจของอาณาจักรไทยพวกหนึ่ง ซึ่งมีราชธานีเรียกว่า กรุงอโยธยา เป็นอาณาจักรที่มีมาตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ และสิ่งสำคัญเป็นหลักฐานของอาณาจักรนี้ ก็คือศิลปกรรมอู่ทอง (*หรือลพบุรีตอนต้น*) อันมีลักษณะละม้ายคล้ายคลึงกับศิลปกรรมของขอมอยู่มาก จนกระทั่งถูกเข้าใจคลุม ๆ ไปว่าเป็นประดิษฐกรรมของพวกขอมเสียเกือบหมดสิ้น (*โดยเฉพาะอย่างยิ่งโบราณวัตถุจำพวกหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ เข้าใจว่าขอมจะไม่สันทัดถนัดทำเลย*) อาณาจักรอโยธยาคงจะรุ่งเรืองยิ่งใหญ่ทั้งอำนาจและศิลปศาสตร์ จึงปรากฏในพงศาวดารทางดานนาประเทศว่าพ่อขุนรามคำแหงกับพ่อขุนงำเมืองแห่งอาณาจักรพะเยา ขณะยังเยาว์วัยต้องลงมาศึกษาวิชาการ ณ เมืองละโว้ (*ลพบุรี*) ในแว่นแคว้นนี้ ถึงแม้ประเทศกัมพูชาอันมี *พระนครหลวง* เป็นราชธานี

ก็คงตกอยู่ในความปกครองระยะหนึ่งระยะใดในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๙ เพราะตอนปลายพุทธศตวรรษนั้น เมื่ออาณาจักรอโยธยาเปลี่ยนผู้สืบสันติวงศ์ใหม่เป็นสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ จึงเกิดขอมแปรพักตร์ชิน ถึงกับต้องกรีฑาทัพไปกำราบปราบปรามเวลานเรืองราวของอาณาจักรอโยธยายังมืดมัวอยู่ แต่วัตถุพยานที่ช่วยรอยชวนให้ศึกษาค้นคว้ามีประจักษ์อยู่ คือ พระเศียรพระพุทธรูปสัมฤทธิ์วัดธรรมิกราชขนาดใหญ่ที่เก็บรักษาไว้ในอยุธยาพิพิธภัณฑสถาน กับพระพุทธตรัยรัตนนายก วัดพนัญเชิง ซึ่งมีมาก่อนสร้างพระนครศรีอยุธยา พระเศียรพระพุทธรูปศิลาขนาดใหญ่ที่วัดเดิม อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา รวมทั้งโบราณวัตถุสถานแบบอู่ทองที่มีอยู่ในพระนครหลวงประเทศกัมพูชา เช่นที่ปราสาทหินเทพประณม ปราสาทหินนครวัด ตลอดจนศิลาจำหลักบางชิ้นในพิพิธภัณฑสถานกรุงพนมเปญ อันเป็นของเคลื่อนย้ายไปจากกลุ่มปราสาทหินบรรยงก์ เป็นต้น

๕. ตำนานเมืองนครราชสีมา

ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แห่งกรุงศรีอยุธยา (พ.ศ. ๒๑๙๙–๒๒๓๑) โปรดให้สร้างเมืองสำคัญที่อยู่ชายแดนให้มีป้อมปราการสำหรับป้องกันรักษาราชอาณาจักรหลายเมือง เช่น เมืองนครศรีธรรมราช เมืองพิษณุโลก เมืองเพชบูร เป็นต้น

จึงให้ย้ายเมืองที่ตำบลโคราช อำเภอสูงเนิน มาสร้างเป็นเมืองมีป้อมปราการแลคูล้อมรอบขึ้นใหม่ ในที่ซึ่งอยู่ในบัจจุบันนี้ แล้วเอานามเมืองเดิมทั้งสอง คือเมืองเสมากับเมืองโคราฆปุระ มาผูกเป็นนามเมืองใหม่ เรียกว่า เมืองนครราชสีมา แต่คนทั้งหลายคงยังเรียกชื่อเมืองเดิมติดปากอยู่ จึงมักเรียกกันทั่วไปว่าเมืองโคราช*

เมืองนี้กำแพงก่อด้วยอิฐมีใบเสมาเรียงรายตลอด มีป้อมตามกำแพงเมือง ๑๕ ป้อม ประตู ๔ ประตู สร้างด้วยศิลาแลง มีชื่อดังต่อไปนี้

ทางทิศเหนือ	ชื่อประตูพลแสน	นัยหนึ่งเรียก ประตูน้ำ
ทางทิศใต้	ชื่อประตูไชยณรงค์	นัยหนึ่งเรียก ประตูผี
ทางทิศตะวันออก	ชื่อประตูพลล้าน	นัยหนึ่งเรียก ประตูตะวันออก
ทางทิศตะวันตก	ชื่อประตูชุมพล	

(ดูแผนที่เมืองนครราชสีมาท้ายเล่ม)

ประตูเมืองทั้ง ๔ แห่งนี้มีหอรักษาการอยู่ข้างบนทำเป็นรูปเรือน (*คฤห*) หลังคามุงด้วยกระเบื้องดินเผา มีช่อฟ้าใบระกาเหมือนกันทุกแห่ง แต่บัจจุบันคงเหลือรักษาไว้เป็นแบบอย่างแห่งเดียวเท่านั้น คือประตูชุมพล ซึ่งกรมศิลปากรได้ขึ้นบัญชีสงวนรักษาไว้เป็นโบราณสถานเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๐ นอกนั้นทั้งประตูและกำแพงเมืองได้ถูกรื้อสูญหมดแล้ว

---

*ดูวินิจฉัยชื่อเมืองนครราชสีมา ในหนังสือนิทานโบราณคดี ของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ในหนังสือเที่ยวตามทางรถไฟของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เล่าถึงตำนานเมืองว่า

ในทำเนียบครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ เมืองนครราชสีมา มีเมืองขึ้น ๕ เมือง คือ เมืองนครจันทึก อยู่ทางทิศตะวันตก เมือง ๑ เมืองชัยภูมิ อยู่ทางทิศเหนือเมือง ๑ เมืองพิมาย อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือเมือง ๑ เมืองบุรีรัมย์ อยู่ทางทิศตะวันออกเมือง ๑ เมืองนางรอง อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้เมือง ๑ ต่อมาตั้งเมืองเพิ่มขึ้นอีก ๙ เมือง คือทางทิศเหนือตั้งเมืองบำเหน็จณรงค์ ๑ เมืองจตุรัส ๑ เมืองเกษตรสมบูรณ์ ๑ เมืองภูเขียว ๑ เมืองชนบท ๑ รวม ๕ เมือง ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือตั้งเมืองพุทไธสง ๑ ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ตั้งเมืองประโคนชัย ๑ เมืองรัตนบุรี ๑ ทางทิศใต้ตั้งเมืองบักธงไชย ๑ เมืองนครราชสีมาจึงมีเมืองขึ้นรวม ๑๔ เมืองด้วยกัน เมื่อสร้างเมืองใหม่ในครั้งนั้น สมเด็จพระนารายณ์ทรงเลือกสรรข้าราชการที่เป็นคนสำคัญออกไปครอง ปรากฏแต่ว่าโปรดให้พระยายมราช (สังข์) ไปครองเมืองนครราชสีมา พร้อมกับโปรดให้พระยารามเดโชไปครองเมืองนครศรีธรรมราช ส่วนเมืองอื่นหาปรากฏนามผู้ไปครองไม่ ครั้นสมเด็จพระนารายณ์สวรรคต เมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๑ พระเพทราชาได้ราชสมบัติ พระยายมราชและพระยารามเดโช ไม่ยอมเป็นข้าพระเพทราชา ต่างตั้งแข็งเมืองนครราชสีมาและเมืองนครศรีธรรมราช

ขึ้นด้วยกัน กองทัพกรุงศรีอยุธยาจึงยกขึ้นไปทางดงพระยาไฟ พระยายมราชต่อสู้รักษาเมืองนครราชสีมาอยู่ได้พักหนึ่ง แต่สิ้นกำลังต้องหนีไปอยู่กับพระยารามเดโช ณ เมืองนครศรีธรรมราช ครั้นกองทัพกรุง ฯ ลงไปตีเมืองนครศรีธรรมราช พระยายมราชออกต่อสู้จนตัวตายในที่รบ แต่พระยารามเดโชนั้นหนีไปได้ เมื่อกองทัพกรุง ฯ ตีเมืองนครราชสีมาได้ในครั้งพระยายมราช (สังข์) ตั้งแข็งเมืองนั้น คงกวาดต้อนผู้คนและเก็บเครื่องศัสตราวุธ ซึ่งมีไว้สำหรับรักษาเมืองนำมาเสียโดยมาก โดยหวังจะมิให้มีผู้คิดแข็งเมืองได้อีก ต่อมาในรัชกาลนั้นเอง มีลาวชาวหัวเมืองตะวันออกคน ๑ ชื่อบุญกว้าง ตั้งตัวเป็นผู้วิเศษกับพรรคพวกเพียง ๒๘ คน กล้าเข้ามาถึงเมืองนครราชสีมา พักอยู่ที่ศาลาแห่ง ๑ ข้างนอกเมือง แล้วให้หาพระยานครราชสีมาคนใหม่ออกไป พระยานครราชสีมาขี่ช้างออกไป (*เดิมเห็นจะตั้งใจออกไปจับ*) ครั้นถูกอ้ายบุญกว้างชู่ พระยานครราชสีมากลับครั่นคร้าม (*คงเป็นเพราะพวกไพร่พลพากันเชื่อวิชาอ้ายบุญกว้าง*) เห็นหนีไม่พ้น ต้องยอมเข้าเป็นพรรคพวกอ้ายบุญกว้าง แล้วลวงให้ยกลงมาตั้งซ่องสุมผู้คนที่เมืองลพบุรี พระยานครราชสีมาเป็นไส้ศึกอยู่จนกองทัพกรุง ฯ ยกขึ้นไปถึง จึงจับตัวอ้ายบุญกว้างกับพรรคพวกได้

เห็นจะเป็นเพราะที่เกิดเหตุคราวนี้ ประกอบกับที่การในกรุง ฯ เป็นปกติสิ้นเสียนหนามแล้ว จึงกลับตั้งกำลังทหารขึ้นที่เมืองนคร

ราชสีมาดังแต่ก่อน ต่อมาปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เจ้าเมืองหลวงพระบางยกกองทัพมาตีเมืองเวียงจันทน์ ๆ ขอให้กรุงศรีอยุธยาช่วย จึงโปรดให้พระยาสระบุรีเป็นนายทัพหน้าให้พระยานครราชสีมา (ซึ่งเข้าใจว่าตั้งใหม่อีกคน ๑) เป็นแม่ทัพใหญ่ ยกขึ้นไปช่วยเมืองเวียงจันทน์ กองทัพยกขึ้นไปถึง พวกเมืองหลวงพระบางก็ยำเกรงเลิกทัพกลับไป หาต้องรบพุ่งไม่ แต่นั้นไปก็ไม่ปรากฏเรื่องเมืองนครราชสีมาในหนังสือพระราชพงศาวดารจนแผ่นดินสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ เมื่อพม่ามาตีกรุงศรีอยุธยาครั้งหลัง ปรากฏว่าเถณฑ์กองทัพเมืองนครราชสีมาลงมาช่วยป้องกันรักษากรุง ฯ เดิมให้ตั้งค่ายอยู่ทุ่งเจดีย์แดงข้างใต้พะเนียด แล้วให้พระยารัตนาธิเบศร์คุมลงมารักษาเมืองธนบุรี ครั้นกองทัพพม่ายกมาจากเมืองสมุทรสงคราม เมื่อเดือน ๑๐ ปีระกา พ.ศ. ๒๓๐๔ พระยารัตนาธิเบศร์หนีกลับขึ้นไปกรุง ฯ พวกกองทัพเมืองนครราชสีมาเห็นนายทัพไม่ต่อสู้ข้าศึก ก็พากันยกกลับไปบ้านเมือง หาได้รบพุ่งกับพม่าไม่ ต่อมาเมื่อพม่ากำลังตั้งล้อมพระนครศรีอยุธยา ในปีจอ พ.ศ. ๒๓๐๙ มีเรื่องราวเกี่ยวกับเมืองนครราชสีมาอีกตอนหนึ่ง เหตุด้วยกรมหมื่นเทพพิพิธซึ่งเป็นโทษต้องเนรเทศไปอยู่ ณ เมืองจันทบุรี ชักชวนพวกชาวเมืองชายทะเลทางตะวันออกยกเป็นกองทัพมาหวังจะมารบพม่าแก้กรุงศรีอยุธยา กรมหมื่นเทพพิพิธมาถึงเมืองปราจีนบุรี ให้กองทัพหน้ามาตั้งที่

ปากน้ำโยธกา แขวงจังหวัดนครนายก พม่ายกไปตีกองทัพหน้าแตก กรมหมื่นเทพพิพิธเห็นจะสู้พม่าไม่ได้ก็เลยชิงไปทางแขวงเมืองนครราชสีมา ไปตั้งอยู่ที่ด่านโคกพระยา พระพิบูลสงคราม ผู้ว่าราชการเมืองนครนายก กับหลวงนรินทร์ (ซึ่งได้เข้าเป็นพวกกรมหมื่นเทพพิพิธ) ไปตั้งอยู่ที่เมืองนครจันทึกอีกพวก ๑ กรมหมื่นเทพพิพิธคิดจะชักชวนพระยานครราชสีมาให้เกณฑ์กองทัพลงมารบพม่า แต่พระยานครราชสีมาคนนั้นเป็นอริอยู่กับพระพิบูลสงคราม ผู้ว่าราชการเมืองนครนายก แต่งคนร้ายให้มาลอบฆ่าพระพิบูลสงครามกับหลวงนรินทร์เสีย กรมหมื่นเทพพิพิธจึงให้ลอบไปฆ่าพระยานครราชสีมาเสียบ้าง แล้วเข้าไปตั้งอยู่ในเมืองนครราชสีมา ขณะนั้นหลวงแพ่งน้องพระยานครราชสีมาหนีไปยังเมืองพิมาย ไปเกณฑ์คนยกเป็นกองทัพมาจับกรมหมื่นเทพพิพิธได้จะให้ปลงพระชนม์เสีย แต่พระพิมายไม่เห็นชอบด้วย ขอเอากรมหมื่นเทพพิพิธไปคุมตัวไว้ที่เมืองพิมาย ครั้นกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าข้าศึก เมื่อวันอังคาร ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๕ ปีกุน พ.ศ. ๒๓๑๐ สิ้นพระราชวงศ์ที่จะครองพระราชอาณาจักร บ้านเมืองเกิดเป็นจลาจล ผู้มีกำลังผีมือ หวังจะเป็นใหญ่ในประเทศไทยต่อไป ก็คิดตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้า มีรวมด้วยกัน ๕ พรรค คือ:-

พรรคที่ ๑ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ครั้งยังเป็นพระยาวชิรปราการ เจ้าเมืองกำแพงเพชร ลงไปตั้งตัวเป็นใหญ่อยู่ที่เมือง

จันทบุรี มีหัวเมืองอยู่ในอำนาจตั้งแต่ชายแดนกรุงกัมพูชาขึ้นมาจนเมืองชลบุรี และต่อมาถึงข้างขึ้นเดือน ๑๒ ปีกุน พ.ศ. ๒๓๑๐ ได้ยกกองทัพเรือขึ้นมาโจมตีทหารพม่าซึ่งรักษาอยู่ที่เมืองธนบุรีกับค่ายโพธิ์สามต้นที่พระนครศรีอยุธยา พม่าพ่ายแพ้จนหมดสิ้น แล้วปราบดาภิเศกเป็นกษัตริย์ ตั้งเมืองธนบุรีเป็นราชธานี

พรรคที่ ๒ เจ้าพระยาพิษณุโลก (เรือง) ตั้งตัวเป็นใหญ่ที่เมืองพิษณุโลก มีอำนาจปกครองตั้งแต่เมืองพิชัยลงมาจนถึงเมืองนครสวรรค์

พรรคที่ ๓ พระสังฆราชา (เรือน) อยู่ที่วัดพระฝางเมืองสวางคบุรี *(ปัจจุบันเป็นอำเภอพิชัย จังหวัดอุตรดิตถ์)* ตั้งตัวเป็นใหญ่ขึ้นทั้งยังอยู่ในสมณเพศ เรียกกันว่า เจ้าพระฝาง มีอำนาจปกครองหัวเมืองที่อยู่ข้างเหนือเมืองพิชัย และติดต่อกับแดนเมืองแพร่ เมืองน่าน เมืองหลวงพระบาง

พรรคที่ ๔ พระปลัด *(เข้าใจกันว่าชื่อหนู)* ผู้รั้งเมืองนครศรีธรรมราช ตั้งตัวเป็นใหญ่ที่เมืองนครศรีธรรมราช เรียกกันว่าเจ้านคร มีอำนาจปกครองหัวเมืองที่ติดต่อกับชายแดนมลายูขึ้นมาจนเมืองชุมพร

พรรคที่ ๕ กรมหมื่นเทพพิพิธ ซึ่งพระพิมายคุมไว้ที่เมืองพิมาย และยกขึ้นเป็นใหญ่ ณ ที่เมืองนั้น เรียกว่าเจ้าพิมาย มี

อำนาจปกครองตลอดอาณาเขตของนครราชสีมา เช่น เมืองจันทึก บักธงไชย บุรีรัมย์ พุทไธสง ชัยภูมิ และภูเขียว เป็นต้น

เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีชัยชนะไล่พวกพม่าไปจากพระนครศรีอยุธยา และมาตั้งเมืองธนบุรีเป็นราชธานีเรียบร้อยแล้ว ก็ทรงเริ่มปราบปรามพวกอิสระทั้ง ๔ ดังกล่าวมา จึงยกกองทัพไปตีเมืองพิษณุโลกเมื่อฤดูน้ำ ปีชวด พ.ศ. ๒๓๑๑ แต่ไปถูกอาวุธข้าศึกต้องล่าถอยกลับมา พอถึงฤดูแล้งในปีชวดนั้นก็ยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองนครราชสีมา กองทัพกรุงธนบุรีที่ยกไปครั้งนี้แยกเป็น ๒ กองทัพ กองทัพที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จคุมไปเอง ยกขึ้นไปทางดงพระยาไฟเข้าตีทางด้านตะวันตกทาง ๑ ให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อยังเป็นพระราชรินทร์ กับกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เมื่อยังเป็นพระมหามนตรี คุมกองทัพขึ้นไปทางช่องเรือแตก (*เข้าใจว่าช่องสะแกราด*) เข้าตีทางด้านใต้ทาง ๑ ฝ่ายเจ้าพิมายให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน (*คือพระพิมาย*) เป็นแม่ทัพใหญ่ ให้มองย่าปลัดทัพพม่าที่หนีสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีไปจากพระนครศรีอยุธยาเป็นที่ปรึกษา คุมกองทัพมาต่อสู้รักษาเขตแดน ครั้งนั้นกำลังรี้พลของเจ้าพิมายเห็นจะมีน้อยไม่พอรักษาบ้อมปราการเอาเมืองนครราชสีมาเป็นที่มั่น จึงปรากฏว่ากองทัพเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์มาตั้งค่ายสะกัดทางอยู่ที่ด่านจอหอข้างเหนือเมืองนครราชสีมาแห่ง๑

แล้วให้บุตร ซึ่งเป็นที่พระยาวรวงศาธิราช คุมกองทัพมาตั้งค่าย สะกัดทางอยู่ที่ด่านกะโทก[๑] ข้างใต้เมืองนครราชสีมาอีกแห่ง ๑ กองทัพสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีตีได้ค่ายด่านจอหอ จับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ได้ กองทัพพระมหามนตรีและพระราชรินทร์ตีค่ายด่านกะโทกแตก พระยาวรวงศาธิราชหนีไปทางเมืองเขมรต่ำ กองทัพพระมหามนตรีกับพระราชรินทร์ตามไปตีได้เมืองเสียมราฐอีกเมือง๑ เจ้าพิมายรู้ว่ากองทัพเสียทีหลบหนีหมายจะไปอาศัยเมืองเวียงจันทน์ แต่ชุนชนะกรมการเมืองนครราชสีมาตามจับมาถวายสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ จึงทรงตั้งให้ชุนชนะเป็นพระยานครราชสีมา[๒] แต่นั้นก็ได้เมืองนครราชสีมามาเป็นเมืองขึ้นกรุงธนบุรี แต่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรียังต้องทำการปราบปรามพวกที่ตั้งเป็นอิสระอื่น ๆ เมื่อปราบปรามได้หมดแล้วยังต้องรบกับพม่าต่อมาอีกหลายปี จึงมิได้จัดวางรูปการปกครองเมืองนครราชสีมา ให้เป็นเขื่อนขัณฑ์มั่นคง เพราะเหตุนั้น เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๘ เวลากรุงธนบุรีกำลังติดพันรบพุ่งกับพม่าคราวอะแซหวุ่นกี้มาตีหัวเมืองเหนือ พระยานางรอง เจ้าเมืองนางรอง อันเป็นเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมา ไม่ชอบกับพระยานครราชสีมามาแต่เดิม เห็นได้ทีจึงเอาเมืองไปขอขึ้นต่อเจ้าโอ ซึ่งครองเมืองจำปาศักดิ์เป็นอิสระอยู่ในสมัยนั้น ฝ่ายเจ้าโอคาดว่าไทยคงสู้พม่าไม่ได้ก็รับไว้ พระยานางรองก็ตั้งแข็งเมือง

---

๑. เวลานี้เป็นอำเภอโชคชัย ๒. ต้นสกุล กาญจนาคม

ไม่ยอมขึ้นต่อเมืองนครราชสีมา ครั้นพม่าล่าทัพกลับไปแล้ว สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเมื่อยังดำรงยศเป็นเจ้าพระยาจักรีเสด็จไปปราบปรามเมื่อพ.ศ.๒๓๑๙ เจ้าพระยาจักรียกกองทัพไปยังเมืองนครราชสีมา แล้วให้กองหน้าไปจับได้ตัวพระยานางรองมาชำระ ได้ความว่า เจ้าเมืองจำปาศักดิ์กำลังเตรียมกองทัพ จึงบอกเข้ามายังกรุงธนบุรี จะขอไปตีเมืองจำปาศักดิ์ต่อไป สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงให้กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เมื่อยังดำรงยศเป็นเจ้าพระยาสุรสีห์ ยกกองทัพหนุนขึ้นไปอีกกองทัพ ๑ เจ้าพระยาทั้ง ๒ ยกกองทัพไปตีได้เมืองนครจำปาศักดิ์และหัวเมืองทางฟากแม่น้ำโขงฝั่งซ้าย จนถึงเมืองอัตปือ ได้หัวเมืองทางริมแม่น้ำโขงข้างใต้ตลอดจนต่อแดนกรุงกัมพูชา ซึ่งเวลานั้นเป็นประเทศราชขึ้นกรุงธนบุรีอยู่แล้ว ให้ไปเกลี้ยกล่อมหัวเมืองเขมรป่าดง คือ เมืองตะลุง เมืองสุรินทร์ เมืองสังขะ เมืองขุขันธ์ ก็ยอมสามิภักดิ์ขึ้นต่อไทยทั้ง ๔ เมือง ในครั้งนั้นราชอาณาเขตกรุงธนบุรีขยายต่อออกไปตลอดแผ่นดินสูงในตอนข้างฝ่ายใต้ เมืองนครราชสีมาได้ปกครองบังคับบัญชาเหล่าหัวเมืองที่ได้ใหม่ เมืองนครราชสีมาจึงเป็นเมืองสำคัญยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน แต่ในชั้นนี้หัวเมืองทางข้างฝ่ายเหนือเมืองนครราชสีมา ยังคงเป็นอาณาเขตของกรุงศรีสัตนาคนหุตอยู่ ด้วยพระเจ้าบุญสาร เจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตได้ทำทางไมตรีกับสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีไว้แต่ก่อน ครั้นเมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๓๒๑ เกิดสงครามขึ้นในระหว่างกรุงธนบุรีกับ

กรุงศรีสัตนาคนหุต ด้วยเหตุเรืองพระวอ เสนาบดีเมืองเวียงจันทน์ คน ๑ เดิมเกิดอริกับพระเจ้าบุญสาร จึงอพยพสมัครพรรคพวกลงมาตั้งภูมิลำเนาอยู่ที่ตำบลดอนมดแดงใกล้ลำน้ำมูล (*ไม่ห่างจากที่ตั้งเมืองอุบลราชธานีเดี๋ยวนี้นัก*) ซึ่งในสมัยนั้น กรุงศรีสัตนาคนหุตมิได้ปกครองลงมาถึง ครั้นเมื่อเจ้าพระยาจักรีกับเจ้าพระยาสุรสีห์ไปตีเมืองนครจำปาศักดิ์ พระวอเข้ามาสวามิภักดิ์ขอขึ้นต่อกรุงธนฯ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี จึงทรงตั้งให้พระวอปกครองท้องที่ๆ อยู่นั้น ขึ้นต่อเมืองนครราชสีมา พระเจ้าบุญสารได้ทราบว่าพระวอสวามิภักดิ์ต่อกรุงธนบุรีก็โกรธ ให้พระยาสุโภคุมกำลังลงมาจับพระวอฆ่าเสีย สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงให้สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อดำรงยศเป็นสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกเป็นแม่ทัพใหญ่ ยกกองทัพขึ้นไปตีกรุงศรีสัตนาคนหุตทางเมืองนครราชสีมาทาง ๑ ให้กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เมื่อยังเป็นเจ้าพระยาสุรสีห์คุมกองทัพไปทางลำแม่น้ำโขง ตีหัวเมืองขึ้นของกรุงศรีสัตนาคนหุต ขึ้นไปบรรจบกับกองทัพของสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกที่เมืองเวียงจันทน์อีกทาง ๑ กองทัพไทยตีได้กรุงศรีสัตนาคนหุตคราวนี้ ได้พระพุทธปฏิมากรแก้วมรกตกับทั้งเมืองใหญ่น้อยทั้งปวงบรรดาอยู่ในแผ่นดินสูง ซึ่งมิได้เคยขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยามาแต่ก่อน มาเป็นอาณาเขตทั้งหมด เมืองหลวงพระบางก็มาสวามิภักดิ์ยอมเป็นเมืองขึ้นแต่นั้นมา

มาครั้งสมัยเมื่อกรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานี ในรัชกาลที่ ๑ ทรงจัดการปกครองหัวเมืองทางแผ่นดินสูงตอนริมแม่น้ำโขงเป็นประเทศราช ๓ เมือง คือ เมืองเวียงจันทน์ ๑ เมืองนครพนม ๑ เมืองนครจำปาศักดิ์ ๑ ให้เมืองนครราชสีมาปกครองเมืองเขมรป่าดงและหัวเมืองด่านอันมิได้ขึ้นต่อประเทศราชทั้ง ๓ นั้น และกำกับตรวจตราเมืองประเทศราชเหล่านั้นด้วย เห็นจะยกเมืองนครราชสีมาเป็นเมืองเอกในตอนนี้ จึงปรากฏว่าผู้สำเร็จราชการเมืองมียศเป็นเจ้าพระยา อนึ่ง เมื่อในรัชกาลที่ ๑ นั้นเกิดช้างเผือกพัง คล้องได้ในแขวงเมืองภูเขียว *(ปัจจุบันเป็นอำเภอภูเขียว จังหวัดชัยภูมิ)* อันเป็นเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมา ๒ ช้าง ขึ้นระวางเป็นพระอินทรไอยราช้าง ๑ พระเทพกุญชรช้าง ๑ เสาซึ่งผูกช้างเผือกเมื่อส่งเข้ามาถึงเมืองนครราชสีมา ยังรักษาไว้ปรากฏอยู่ทางนอกเมืองทางด้านเหนือจนบัดนี้ *(เสาผูกช้างเผือกเป็นเสาไม้ เดิมปักอยู่ริมถนนค่อนไปทางข้างคูเมือง แต่เมื่อสร้างถนนมิตรภาพต้องขยายแนวถนนเก่าให้กว้าง จำเป็นต้องถอนย้ายมาปักไว้ริมถนนมิตรภาพฟากตะวันตก)*

วีรกรรมของชาวเมืองนครราชสีมา

ในตอนปลายรัชกาลที่ ๑ เมื่อเจ้านครเวียงจันทน์อินทวงศ์ถึงพิราลัย ทรงตั้งเจ้าอนุวงศ์น้องชายขึ้นเป็นเจ้านครเวียงจันทน์

เจ้าอนุวงศ์นเรียกกันเป็นสามัญว่าเจ้าอนุ เป็นบุตรของพระเจ้าบุญสาร เมื่อยังเป็นตำแหน่งอุปราช เจ้าอนุได้คุมกองทัพเมืองเวียงจันทน์ไปช่วยรบพม่าที่เมืองเชียงใหม่ครั้ง ๑ และที่เมืองเชียงแสนอีกครั้ง ๑ จึงเป็นผู้มีความชอบมาแต่ก่อน พอเจ้าอนุได้ครองเมืองเวียงจันทน์ไม่ช้าก็สิ้นรัชกาลที่ ๑ มีเนื้อความกล่าวกันมาว่า เมื่อในรัชกาลที่ ๒ นั้น เจ้าอนุแสดงความสามิภักดิ์ต่อราชการมาก หมั่นลงมาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเนือง ๆ และเวลามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ ถ้ามีราชการอันใดก็รับทำโดยแข็งแรง จึงเป็นที่สนิทชิดชอบพระราชอัธยาศัย อยู่มาถึงปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๖๒ มีข่าคน ๑ ชื่ออ้ายสาเกียดโง้ง ตั้งตัวเป็นผู้วิเศษขึ้นที่เมืองสาลวันทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง รวบรวมสมัครพรรคพวกได้หลายพัน ยกกองทัพมาตีเมืองนครจำปาศักดิ์ เจ้านครจำปาศักดิ์ (*หมาน้อย*) สู้ไม่ได้ต้องทิ้งเมืองหนีมา จึงมีท้องตราสั่งให้เจ้าพระยานครราชสีมายกกองทัพออกไปปราบปราม และสั่งให้เจ้าอนุแต่งกองทัพเมืองเวียงจันทน์ลงมาช่วยปราบปรามด้วยอีกพวกหนึ่ง เจ้าอนจึงให้เจ้าราชบุตร (*โย้*) ซึ่งเป็นบุตร คุมกองทัพลงมาตามท้องตรา กองทัพเวียงจันทน์ไปถึงเมืองนครจำปาศักดิ์ก่อนกองทัพเจ้าพระยานครราชสีมา เจ้าราชบุตรรบชนะพวกขบถ จับได้ตัวอ้ายสาเกียดโง้งกับพรรคพวกเป็นอันมาก ส่งเข้ามาถวายยังกรุงเทพ ฯ เมื่อเสร็จการปราบขบถครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ทรงพระราชดำริว่า พวกเจ้านายเมืองนครจำปาศักดิ์อ่อนแอ จะให้ไปครองเมืองอีกก็คงรักษาเมืองไว้ไม่ได้ และครั้งนั้นเจ้าอนุกราบทูลขอให้เจ้าราชบุตร (โย้) เป็นเจ้าเมืองนครจำปาศักดิ์ รับจะช่วยดแลมิให้เกิดเหตุร้ายขึ้นได้อีก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งเจ้าราชบุตร (โย้) ให้เป็นเจ้าครองนครจำปาศักดิ์ ด้วยทรงไว้วางพระราชหฤทัยในเจ้าอนุ เจ้าอนุจึงได้มีอำนาจครองลำแม่น้ำโขงลงมาจนถึงฝ่ายใต้ พอถึงรัชกาลที่ ๓ เจ้าอนุขอครอบครัวลาวที่เมืองสระบุรี ซึ่งถูกกวาดต้อนมาจากเวียงจันทน์ในคราวสงครามครั้งที่ได้พระพุทธปฏิมากรแก้วมรกตมาประดิษฐานไว้ ณ กรุงธนบุรีนั้น เมื่อไม่ได้ดังประสงค์ ก็เป็นชนักยกกองทัพจะลงมาตีกรุงเทพพระมหานคร ขณะเมื่อเจ้าอนุยกกองทัพมาตั้งอยู่ที่เมืองนครราชสีมาครั้งนั้น สั่งให้กวาดต้อนกรมการและพลเมืองชายหญิงเป็นเชลย จะเอาไปเมืองเวียงจันทน์ทั้งสิ้น คุณหญิงโม ภรรยาพระยาปลัดก็ถูกกวาดต้อนไปกับพวกครัวด้วย คุณหญิงโมจึงคิดอบายกับพวกกรมการและชาวเมืองนครราชสีมาที่ถูกจับไปด้วยกันแกล้งทำกลัวเกรงประจบพวกเมืองเวียงจันทน์ที่คุมครัวไปให้ตายใจแล้วทำเป็นป่วยเจ็บให้ต้อนไปช้า ๆ ค่อยรวบรวมพวกครัวจนเห็นว่ามีกำลังมากด้วยกันแล้ว พอถึงที่ตำบลทุ่งสัมฤทธิ์ พักค้างคืนอยู่ที่นั่น เพลาดึกพวกครัวก็พร้อมกันฆ่าพวกชาวเวียงจันทน์ที่ควบคุมไปตายเกือบหมด เก็บเอาเครื่องศัสตราวุธไว้สำหรับตัว แล้วหา

ทิชัยภูมิตั้งมั่นอยู่ ณ ตำบลนั้น เจ้าอนุรู้ความ จึงให้เจ้าสุทธิสาร (โป้) บุตรคนใหญ่ คุมกำลังไปปราบพวกครัว พวกครัวก็จัดกันเป็นชบวนทัพ กรมการผู้ใหญ่คุมพลผู้ชาย ตัวคุณหญิงโมคุมพลผู้หญิง ยกออกตีกองทัพพวกชาวเวียงจันทน์แตกยับเยิน ขณะเดียวกันนั้น เจ้าอนุได้ข่าวว่าเจ้าราชวงศ์ (เง่า) บุตรอีกคนหนึ่งซึ่งเป็นทัพหน้ายกลงมากวาดต้อนผู้คนที่เมืองสระบุรีทำการไม่สมประสงค์ และที่กรุงเทพ ฯ เตรียมกองทัพจะยกขึ้นไป เจ้าอนุก็รีบล่าทัพกลับไปเมืองเวียงจันทน์ หาได้พวกครัวเมืองนครราชสีมาไปไม่ โดยความชอบครั้งนี้ เมื่อเสร็จการสงครามแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดตั้งคุณหญิงโม เป็นท้าวสุรนารี เมื่อปราบปรามชบถเมืองเวียงจันทน์ราบคาบแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เลิกประเทศราชเวียงจันทน์ แล้วแบ่งเขตแดนจัดตั้งเป็นหัวเมืองน้อยใหญ่อย่างหัวเมืองชั้นในชั้นหลายเมือง หัวเมืองทางแผ่นดินสูงที่มีอยู่ในบัดนี้ เช่น เมืองอุบลราชธานี เมืองร้อยเอ็ด และเมืองหนองคาย เป็นต้น เป็นเมืองตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ ๓ โดยมาก และต่อมาในรัชกาลที่ ๓ นั้น เมื่อทำสงครามกับญวน ก็ได้รพลเมืองนครราชสีมาเป็นกำลังสำคัญของราชการทัพตลอดมาทุกคราว

ในรัชกาลที่ ๔ เป็นเวลาการค้าขายเจริญ ด้วยโปรดอนุญาตให้ไพร่บ้านพลเมืองค้าขายกับนานาประเทศได้โดยสะดวก การค้าขายที่เมืองนครราชสีมาก็ตั้งต้นเจริญมาแต่นั้นด้วย เพราะมีพวก

พ่อค้าพากันขนไปตั้งรับซื้อสินค้าทางหัวเมืองตะวันออก คือ หนังสัตว์ เขาสัตว์ นอ งา และไหม เป็นต้น ส่งลงมาจำหน่ายในกรุงเทพฯ และรับสินค้าต่างๆ ในกรุงเทพฯ ไปจำหน่ายในหัวเมืองตะวันออกเฉียงเหนือ เมืองนครราชสีมาจึงมีความเจริญขึ้น ในสมัยนั้น รัฐบาลปรารภว่าควรจะมีราชธานีไว้ให้ห่างทะเลอีกสักแห่ง ๑ เมืองนครราชสีมาจึงเป็นที่แห่งหนึ่งที่พิจารณาเลือกด้วย ได้โปรดให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นไปทรงตรวจตราพร้อมกับสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เมื่อยังเป็นเจ้าพระยาที่สมุหกลาโหม แต่ไปทรงเห็นความขัดข้องด้วยทางไปมากับกรุงเทพพระมหานครยังกันดารนัก อีกประการ ๑ เห็นว่าที่เมืองนครราชสีมาอยู่ข้างจะอัตคัดน้ำ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงสร้างพระราชวังที่เมืองลพบุรี หมายจะเอาเป็นราชธานีในเวลาต้องการอย่างครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

ถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อพวกโจรฮ่อมาย่ำยีเขตแดนเมืองหนองคายครั้งปีจอ พ.ศ. ๒๔๑๗ ก็ดี และในการปราบโจรฮ่อคราวหลังๆ ต่อมาก็ดี ได้ใช้กำลังเมืองนครราชสีมาเป็นสำคัญในการทัพทุกคราว แต่ในส่วนวิธีการปกครองเมืองนครราชสีมา มาเริ่มจัดการเปลี่ยนแปลงเมื่อรัตนโกสินทร์ศก ๑๑๐ (*พ.ศ. ๒๔๓๔*) เป็นต้นมา ในปีนั้น โปรดให้รวมหัวเมืองทางแผ่นดินสูงจัดเป็น ๓ มณฑล ตอนเหนือเรียกว่า *มณฑลลาวพวน* เอาเมืองหนองคายเป็นที่ว่าการ

มณฑล ๑ ตอนใต้เรียกว่า *มณฑลลาวกาว* เอาเมืองนครจำปาศักดิ์เป็นที่ว่าการมณฑล ๑ ตอนกลางเรียกว่า *มณฑลลาวกลาง* เอาเมืองนครราชสีมาเป็นที่ว่าการมณฑล ๑ ทรงตั้งพระเจ้าน้องยาเธอเป็นข้าหลวงสำเร็จราชการทกมณฑล คือ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม เมื่อยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่น เป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวพวน กรมหลวงพิชิตปรีชากร เป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวกาว กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ เมื่อยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่น เป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวกลาง ต่อมาเมื่อจัดหัวเมืองเป็นมณฑลเทศาภิบาลทั่วทั้งพระราชอาณาเขต เปลี่ยนนามมณฑลทั้ง ๓ นั้น มณฑลลาวพวนเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลอุดร ตั้งที่ว่าการ ณ บ้านเดื่อหมากแข้ง ซึ่งยกขึ้นเป็นเมืองอุดรธานี มณฑล ๑ มณฑลลาวกาวเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลอีสาน ตั้งที่ว่าการ ณ เมืองอุบลราชธานี มณฑล ๑ มณฑลนี้ต่อมาแยกออกเป็น ๒ มณฑล ตอนเหนือเรียกว่ามณฑลร้อยเอ็ด ตั้งที่ว่าการ ณ เมืองร้อยเอ็ด มณฑล ๑ ตอนใต้เรียกว่ามณฑลอุบล ตั้งที่ว่าการ ณ เมืองอุบลราชธานี มณฑล ๑ ส่วนมณฑลลาวกลางนั้นเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลนครราชสีมา คงตั้งที่ว่าการ ณ เมืองนครราชสีมาดังเดิม หลังจากเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ แล้ว ได้ยกเลิกการจัดหัวเมืองอย่างมณฑลเทศาภิบาลเสีย และจัดใหม่อย่างเป็นภาค โดยเฉพาะมณฑลนครราชสีมา เปลี่ยนเป็นภาคที่ ๓ มีหัวเมืองอยู่ในความ

ปกครอง ๖ จังหวัด คือ จังหวัดนครราชสีมา ชัยภูมิ บุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ และอุบลราชธานี ตั้งที่ว่าการอยู่ ณ ศาลากลางจังหวัดนครราชสีมา

สถานที่ควรทัศนาจร
ในอำเภอเมืองนครราชสีมา

ในอำเภอเมืองนครราชสีมา มีสถานที่ควรชมเป็นความรู้หลายแห่ง เช่น

หลักเมือง ตั้งอยู่ที่สี่แยกถนนไชยณรงค์ มุมวัดพระนารายณ์มหาราช

วัดพระนารายณ์มหาราช เรียกกันเป็นสามัญว่าวัดกลาง เชื่อว่าสร้างในสมัยอยุธยา รุ่นราวคราวเดียวกับวัดบูรพ์ วัดอิศาน วัดพายัพ วัดบึง และวัดสระแก้ว

สถานพระนารายณ์ อยู่ใกล้กับวัดพระนารายณ์มหาราช มีเครื่องศิลาจำหลักหลายชิ้น ตามคำบอกเล่าว่า เป็นของชนย้ายมาจากเมืองโคราฆปุระ และโดยเหตุที่มีเทวรูปพระนารายณ์สี่กรยืน ทำด้วยหินทราย สูงประมาณ ๕๐ ซ.ม. ประดิษฐานอยู่ด้วยองค์หนึ่ง จึงเรียกกันว่าสถานพระนารายณ์ เวลานรูปพระนารายณ์ได้นำไปเก็บรักษาไว้ในวิหารวัดพระนารายณ์มหาราชแล้ว ด้วยเกรงจะเป็นอันตรายสูญหายไป

วัดศาลาทอง อยู่ที่ตำบลหัวทะเล ห่างศาลากลางจังหวัดประมาณ ๒ กิโลเมตร ในพระอุโบสถมีพระพุทธรูปปางบาเลไลยก์ก่อด้วยอิฐโบกปูน ลงรักปิดทอง เนื่องด้วยได้รับการปฏิสังขรณ์หลายครั้ง ลักษณะฝีมือช่างของเดิมกลายไป จึงสันนิษฐานว่าเดิมจะเป็นของสร้างสมัยอยุธยา มีงานนมัสการประจำปีในวันตรุษสงกรานต์

หน้าพระอุโบสถวัดนี้มีสถูปขนาดย่อมองค์หนึ่ง เป็นที่ประดิษฐานพระบรมธาตุ ซึ่งทางราชการจังหวัดนครราชสีมาบรรจุไว้เมื่อวันที่ ๑๓ มกราคม พ.ศ. ๒๔๙๖ และกำลังจะก่อสร้างพระเจดีย์ใหญ่ครอบสถูปน้อยนี้นอกชั้นหนึ่ง

ประตชมพล เป็นประตูเมืองด้านตะวันตก ที่เหลือรักษาไว้แสดงให้เห็นถึงลักษณะป้อมปราการและหอรบครั้งโบราณ

อนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี อยู่ที่หน้าประตูชุมพล วีรกรรมของท้าวสุรนารี เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว คราวเจ้าอนุวงศ์เมืองเวียงจันทน์เป็นขบถดังได้เล่าไว้ในตอนตำนานเมืองนครราชสีมาบ้างแล้ว ในที่นี้จะขอเพิ่มเติมรายละเอียดอีกเล็กน้อย

ประวัติย่อของท้าวสุรนารี

ท้าวสุรนารี นามเดิมว่า โม เป็นภริยาของพระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิทศทิศวิชัย (*ทองคำ*) ปลัดเมืองนครราชสีมา ซึ่งมัก

เรียกกันสั้น ๆ ว่าพระยาปลัด ครั้งศึกเจ้าอนุวงศ์เมืองเวียงจันทน์ คุณหญิงโมกับหญิงชายชาวเมืองนครราชสีมา ได้ถูกกวาดต้อนไปเป็นเชลยส่งไปยังเมืองเวียงจันทน์ในความควบคุมของเพียรามพิชัย ซึ่งมีกำลังทหารประมาณ ๒๐๐๐ คน คุณหญิงโมเป็นผู้มีความรู้ความชำนาญในการสงครามอยู่อย่างพอตัว ได้นัดแนะชาวเมืองถึงกลศึกที่จะทำลายล้างกองทหารผู้ควบคุมให้ย่อยยับไป โดยให้หน่วงการเดินทางล่าช้าลงไปกว่าปกติบ้าง ให้อ้อนวอนขอมีดพร้าจอบเสียมเอามาไว้ใช้ตัดไม้ตัดฟืนในการหุงต้มอาหาร ทำที่พักแรมและซ่อมล้อเกวียนบ้าง เป็นต้น ครั้นเดินทางไปถึงทุ่งสัมฤทธิ์แขวงเมืองพิมาย อันอยู่ห่างเมืองนครราชสีมาไปทางตะวันออกประมาณ ๔๐ กิโลเมตร ได้เวลาหยุดพักแรม ณ ที่นั้น คุณหญิงโมพร้อมด้วยชาวเมืองก็จัดข้าวปลาอาหารมอเย็นเลี้ยงพวกทหารเวียงจันทน์ และจัดให้หญิงสาวผู้หนึ่งชื่อเหลือ เป็นธิดาหลวงเจริญ มีรูปโฉมโสภากว่าเพื่อน ๆ รับหน้าที่ปรนนิบัติเพียรามพิชัย หัวหน้าทหารกองควบคุม ในค่ำวันนั้น เหล่าทหารเวียงจันทน์ได้รับการเลี้ยงดูเอาอกเอาใจจากเชลยสาว ๆ จนขาดความระมัดระวัง พอตกดึกคุณหญิงโมกับชาวเมืองหญิงชายส่วนหนึ่ง ก็แบ่งแยกกำลังกันเข้าย่อแย่งอาวุธฆ่าฟันทหารเวียงจันทน์ และโห่ร้องเป็นกลอุบายประหนึ่งว่ามีกองทัพอื่นเข้ามาโจมตี ส่วนสาวเหลือซึ่งปรนนิบัติคุมเชิงเพียรามพิชัยอยู่นั้น เมื่อได้ยินเสียงโห่ร้องอึกทึก ก็เข้าใจ

ถึงแผนการที่นัดหมายไว้ได้ดี จึงฉวยดาบจะเข้าประหาร
เพียรามพิชัย แต่เพียรามพิชัยบัดบังยอแย่งดาบเสียทัน นางกวงหน
คว้าเอาดุ้นฟืนจากกองไฟตรงไปยังหมู่เกวียนบรรทุกดินดำที่อยู่
ไม่ห่างนัก จุดดินปืนในเกวียนเล่มหนึ่งระเบิดขึ้น เกวียนดินปืน
เล่มอื่นๆ ถูกประกายไฟพลอยระเบิดลุกไหม้หมด ตัวสาวเหลือ
กับเพียรามพิชัยผู้วิ่งไล่ตามไปกระชั้นชิดก็ย่อยยับไปในฉับพลัน
พร้อมทั้งผู้คนและสัมภาระอื่นๆ ด้วยมากหลาย เป็นโอกาสให้
คุณหญิงโมและคณะรบพุ่งโจมตีได้ชัยชนะโดยรวดเร็วในคืนวันนั้น
รุ่งสว่างคุณหญิงโมรวบรวมกำลังชาวเมืองนครราชสีมาเรียบร้อย
แล้ว ก็ตั้งค่ายยึดทุ่งสัมฤทธิ์เป็นสมรภูมิ ต่อต้านทหารเวียงจันท์
อยู่หลายเวลา จนกระทั่งเจ้าอนุวงศ์ซึ่งตั้งกองกำลังอยู่ในตัวเมือง
นครราชสีมา ทราบข่าวว่ากองทัพหลวงทางกรุงเทพฯ ยกขึ้นไป
จึงล่าถอยทิ้งเมืองหนีกลับไปเวียงจันท์ คุณหญิงโมพร้อมด้วยครัว
ชาวนครราชสีมาจึงกลับคืนเข้าเมือง ภายหลังที่กองทัพหลวงจับ
เจ้าอนุวงศ์และพระญาติวงศ์ส่งลงมากรุงเทพฯ และการศึกสงบ
เรียบร้อยแล้ว พระบาทสมเดจพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรง
พระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาคุณหญิงโมให้ดำรงฐานันดรศักดิ์
เป็นท้าวสุรนารี เหมือนอย่างพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลกทรงตั้งคุณหญิงจัน ภรรยาพระยากลาง เป็นท้าวเทพกษัตรี
โดยความชอบครั้งต่อสู้พม่ารักษาเมืองกลางไว้ได้แต่ก่อนฉะนั้น

ส่วนพระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิทศทิศวิชัย ปลัดเมืองนครราชสีมา ผู้สามี ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระราชทานเลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยามหิศราธิบดี ที่ปรึกษาราชการเมืองนครราชสีมา

ท้าวสุรนารีกับเจ้าคุณสามีมีนิวาสถานอยู่ ณ หมู่บ้านตรงข้ามกับวัดพระนารายณ์มหาราช ท่านทั้งสองได้บำเพ็ญกุศลสร้างวัดขึ้นแห่งหนึ่งที่ริมฝั่งขวาของลำน้ำตะคอง ชื่อว่า วัดศาลาลอย ท้าวสุรนารีถึงอนิจกรรมเมื่อเดือน ๕ ปีชวด พ.ศ. ๒๓๙๕ อายุได้ ๘๑ ปี เจ้าคุณผู้สามีของท่านได้จัดการฌาปนกิจศพที่วัดศาลาลอย และก่อเจดีย์บรรจุอัฐิไว้ ณ ที่วัดนั้น

ต่อมา พล. ต. พระยาสิงหเสนี (*สอาด สิงหเสนี*) ขณะเมื่อมียศบรรดาศักดิ์เป็น พ.อ. พระยาประสิทธิศัลการ ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลนครราชสีมา ได้ย้ายอัฐิของท้าวสุรนารีจากวัดศาลาลอยมาสร้างกู่รูปสี่เหลี่ยมยอดเจดีย์บรรจุไว้ใหม่ที่มุมวัดพระนารายณ์มหาราช ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๗๗ พ.อ. พระเริงรถบัจจามิตร (*ทอง รักสงบ*) ผู้บังคับการมณฑลทหารบกที่ ๕ กับพระยากำธรพายัพทิศ (*ดิศ อินทรโสพส*) ข้าหลวงประจำจังหวัดนครราชสีมา พร้อมด้วยข้าราชการและประชาชนชาวนครราชสีมา เห็นกันว่ากู่ที่ประดิษฐานอัฐิธาตุท้าวสุรนารี ซึ่ง พล. ต. พระยาสิงหเสนี สร้างไว้ที่วัดพระนารายณ์มหาราช ชำรุดทรุดโทรม และอยู่ในบริเวณ



รูปที่ ๔

อนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี
และประตูชุมพล
พระบาทสมเด็จ
พระเจ้าอยู่หัว
และ
สมเด็จ
พระบรมราชินีนาถ
ทรงวางพวงมาลา
หน้าอนุสาวรีย์
เมื่อ
วันที่ ๒ พฤศจิกายน
พ.ศ. ๒๔๙๙

(ดูเรื่องหน้า ๓๗)





รูปที่ ๕

แผ่นศิลาจำหลักพระพุทธรูป
ปางสมาธิ
ศิลปแบบทวารวดี
พบที่อำเภอด่านขุนทด
ปัจจุบันตั้งอยู่ที่หน้า
มหาวิรวงศ์พิพิธภัณฑสถาน
ในวัดสุทธจินดา

(ดูเรื่องหน้า ๔๓)



รูปที่ ๖ ปราสาทหินวัดพนมวัน อำเภอเมืองนครราชสีมา

(ดูเรื่องหน้า ๔๓)

ที่ไม่กว้างขวางเป็นส่งาพอจะประกอบพิธีสักการะให้สมเกียรติคุณ
จึงจัดการย้ายมาสร้างอนุสาวรีย์ประดิษฐานใหม่ ที่หน้าประตูชุมพล
หล่อรูปประติมาท้าวสุรนารี แต่งกายแบบโบราณยืนมือขวากมดาบ
อยู่เหนือแท่น และที่แท่นนั้นบรรจุอัฐิธาตุของท่านไว้ ดังปรากฏ
อยู่จนทุกวันนี้ และได้จัดให้มีงานสักการประจำปีในวันขึ้น ๑๒ ค่ำ
ถึงวันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๕ รวม ๗ วัน เป็นประจำทุกปี

มหาวีรวงศ์พิพิธภัณฑสถาน

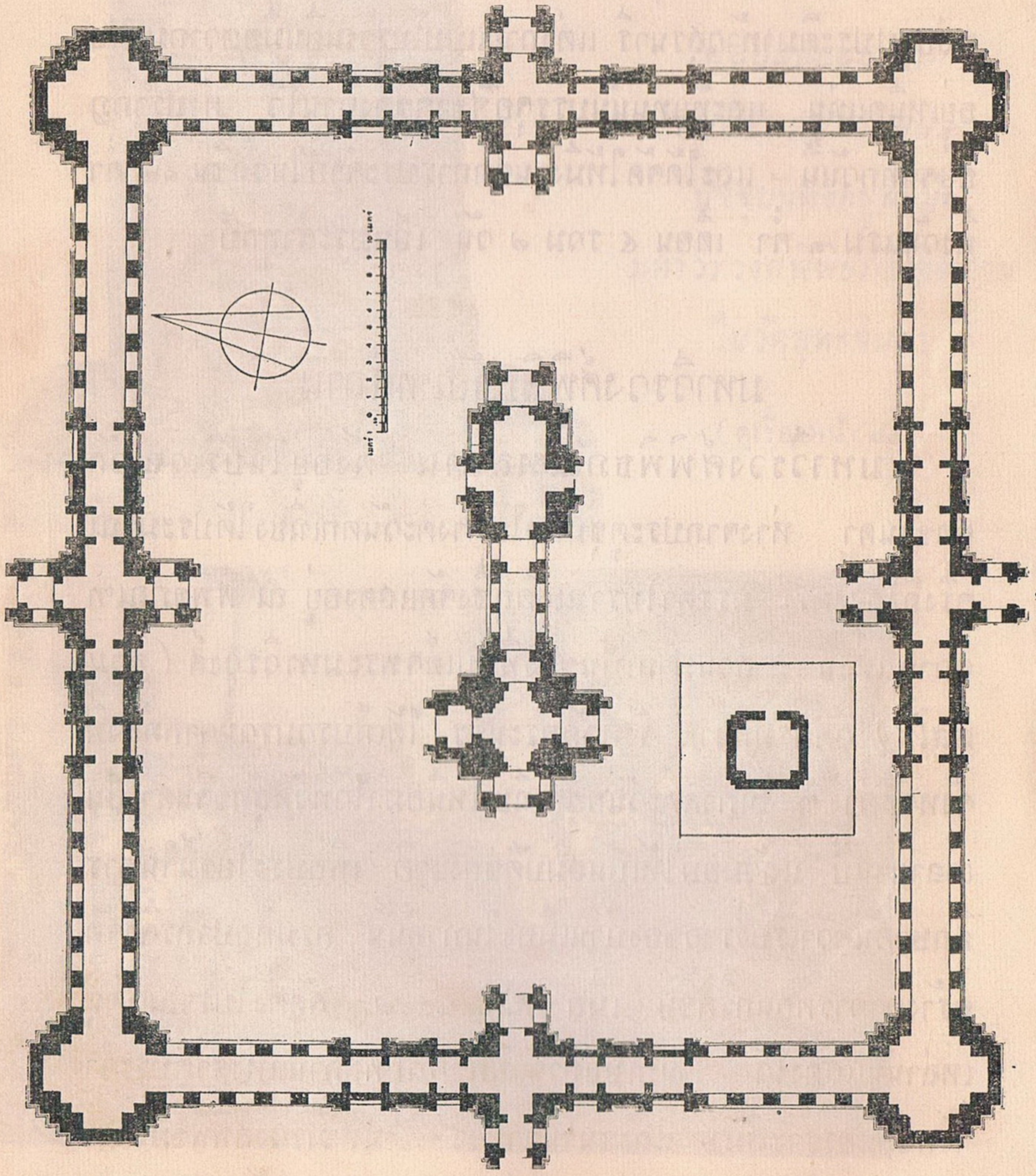
มหาวีรวงศ์พิพิธภัณฑสถาน ตั้งอยู่ในบริเวณวัด
สุทธจินดา ห่างจากประตูชุมพลไปทางตะวันตกเฉียงใต้ประมาณ
ครึ่งกิโลเมตร บรรดาโบราณวัตถุซึ่งจัดแสดงอยู่ ณ พิพิธภัณฑ
สถานแห่งนี้ ส่วนมากเป็นของที่สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (*อ้วน ติสฺโส*) วัดบรมนิวาศ จังหวัดพระนคร ได้เก็บรวบรวมจากท้องที่
จังหวัดต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมาไว้ที่วัดสุทธจินดาเป็น
เวลานานปี แล้วมอบให้เป็นสมบัติของชาติ เพื่อประโยชน์ในการ
ศึกษาค้นคว้าเรื่องราวของบ้านเมืองในภาคนั้น กรมศิลปากรจึงจัด
สร้างอาคารคอนกรีตขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๒๕๙๘ จัดตั้งโบราณวัตถุ
เหล่านั้นแสดงไว้ นับเป็นสาขาพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติประจำ
จังหวัดนครราชสีมา และขนานนามว่า “มหาวีรวงศ์พิพิธภัณฑ
สถาน” เพื่อเป็นอนุสรณ์แด่สมเด็จพระคุณเจ้าองค์นั้น

๔๒

ผังวัดพนมวัน

PLAN OF WAT PHANOM WAN

จังหวัดนครราชสีมา . PROVINCE OF NAKHON RATCHASIMA (KORAT)



ที่หน้าพิพิธภัณฑสถานแห่งนี้มีแผ่นหินทรายสีแดงขนาดใหญ่แผ่นหนึ่ง จำหลักเป็นพระพุทธรูปปางสมาธิประทับนั่งเหนือบัทมอาสน์อยู่ในเรือนแก้ว ยอดเรือนแก้วจำหลักเป็นรูปพระสถูป (*รูปที่ ๕*) สมเด็จพระมหาวีรวงศ์นำมาจากอำเภอด่านขุนทด เป็นโบราณวัตถุสมัยทวารวดี เป็นหลักฐานสำคัญชิ้นหนึ่งที่แสดงว่าเมื่อราวพันปีล่วงมานี้ พระพุทธศาสนาได้เจริญแพร่หลายอยู่แล้วในท้องที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ปราสาทหินวัดพนมวัน

วัดพนมวัน ตั้งอยู่ที่ตำบลบ้านโพธิ์ อำเภอเมืองนครราชสีมา ห่างจากตัวเมืองนครราชสีมาประมาณ ๑๒ กิโลเมตร มีถนนแยกจากถนนเจนจบทิศ เข้าไปยังวัดนี้ยาวราว ๔ กิโลเมตร บริเวณวัดมีลำห้วย ชื่อลำบริบูรณ์ ไหลโอบจากด้านตะวันออกไปด้านใต้ ลำบริบูรณ์นี้เป็นลำธารเกิดแต่ทิวเขาในอำเภอปากช่อง ไหลผ่านอำเภอสีคิ้ว อำเภอสูงเนิน อำเภอเมืองนครราชสีมา ตำบลจอหอ วัดพนมวัน ไปร่วมกับลำน้ำมูลที่หมู่บ้านมะดัน ในอำเภอจักราช

ปราสาทหินแห่งนี้เรียกไว้ในจารึกว่า *เทวาศรม* (*หรือ รัตนภูมิ ก็อาจเป็นได้*) สร้างเป็นปรางค์และวิหาร มีฉนวน (*ทางเดิน*) ติดต่อตลอดถึงกัน ขนาดยาว ๒๕.๕๐ เมตร กว้าง ๑๐.๒๐ เมตร องค์ปรางค์มีประตูซุ้ม ๓ ด้าน อยู่ทางทิศเหนือทิศใต้และทิศตะวันตก

ส่วนทางทิศตะวันออกเป็นช่องฉนวน ประตูชุมปรางค์ด้านทิศเหนือ ยังมีหินจำหลักลายและภาพติดอยู่อย่างงดงาม และมีพระพุทธรูปศิลายืนปางประทานอภัยขนาดใหญ่ ตั้งอยู่ตรงช่องประตูองค์หนึ่ง ทั้งวิหารและฉนวนทำหลังคาเป็นรูปประทุนเรือ มีหน้าต่างติดลูกกรงกลึงด้วยหิน *(รูปที่ ๖)* ภายในคูหาปรางค์และวิหาร มีพระพุทธรูปศิลาปางต่าง ๆ ขนาดใหญ่ ประดิษฐานอยู่หลายองค์ โดยเฉพาะ องค์หนึ่งเป็นพระพุทธรูปยืนปางประทานอภัย สูง ๑.๕๓ เมตร มีลักษณะเป็นแบบอู่ทองผสมทวารวดี ซึ่งเป็นหลักฐานอย่างดียิ่งในการศึกษาทางศิลปกรรม *(รูปที่ ๗)* ถัดตัวปราสาทหินออกมา เป็นบริเวณลานและมีระเบียงคตก่อด้วยหินล้อมรอบกว้าง ๕๔ เมตร ยาว ๖๓.๓๐ เมตร มีประตูทางเข้าออก ๔ ทิศ *(ดูแผนผัง)* แม้จะทรุดพังไปเป็นส่วนมาก แต่ก็ไม่สู้ยากแก่การปฏิสังขรณ์นักเพราะท่อนหินชิ้นส่วนต่าง ๆ ยังคงอยู่กับที่แทบทั้งสิ้น ที่ลานระหว่างองค์ปรางค์กับประตูระเบียงคตด้านใต้ มีคูหาก่อด้วยหินทรายเป็นที่ประดิษฐานรอยพระพุทธบาทๆ นำด้วยหินทรายสีแดง ทาวางอย่างตะแคง กล่าวกันว่าเหมือนอย่างเดียวกับที่มีอยู่ในนครวัด ประเทศกัมพูชา

ที่ปราสาทหินวัดพนมวันมีอักษรจารึกอยู่ตามแผ่นหินกรอบประตูและเสาหลายแห่ง โดยเฉพาะที่กรอบประตูปรางค์ทางทิศใต้เป็นอักษรและภาษาขอม อ่านแปลได้ความตอนหนึ่งว่า เมื่อ ม.ศ.



รูปที่ ๗

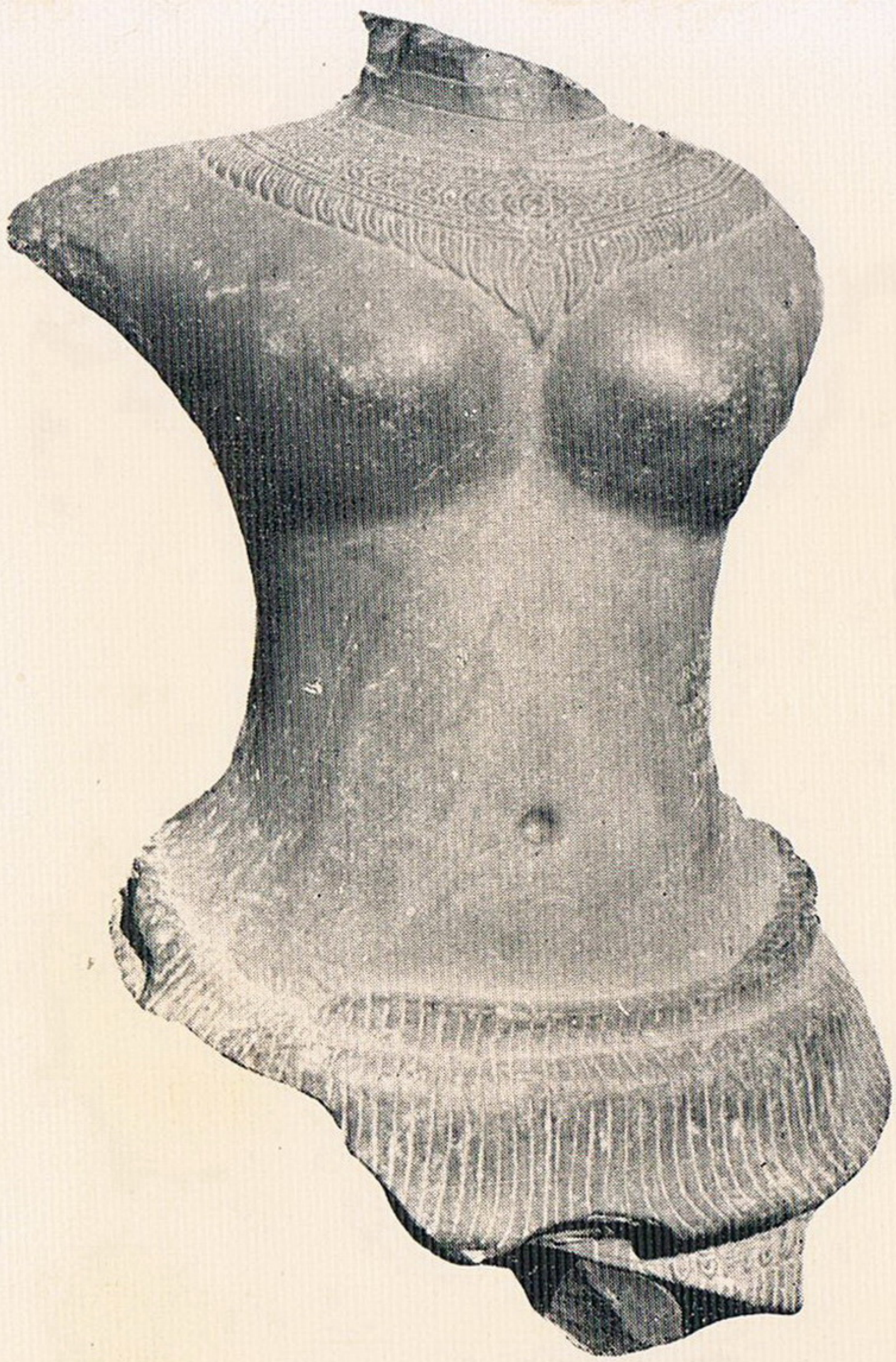
พระพุทธรูปยืนปางประทานอภัย ศิลา
ศิลปแบบอู่ทองผสมทวารวดี
อยู่ที่ปราสาทหิน วัดพนมวัน

(ดูเรื่องหน้า ๔๔)



รูปที่๘ ซุ้มประตูปราสาทหินวัดพนมวันและหน้าต่างฉนวนด้านทิศเหนือ

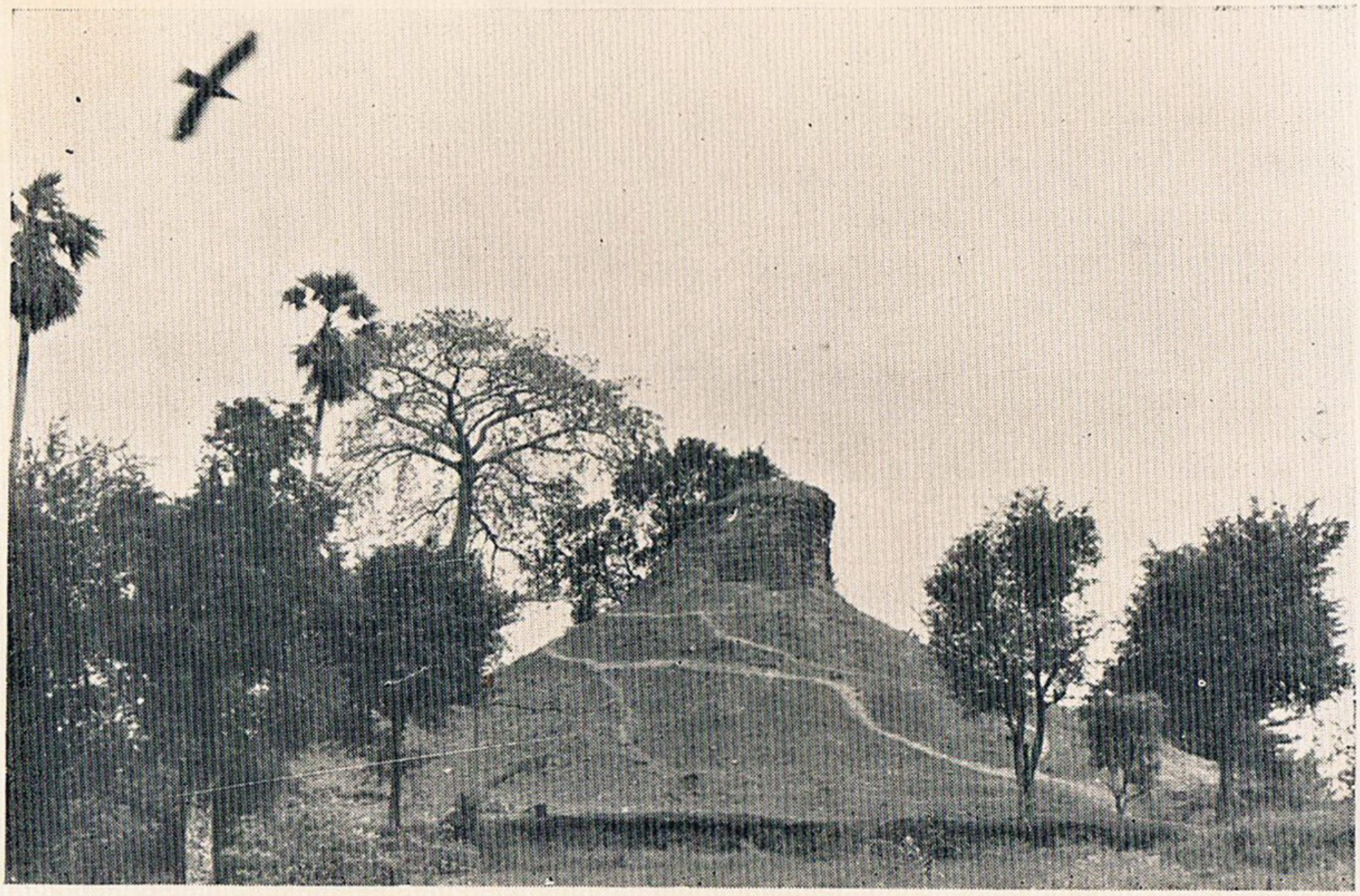
(ดูเรื่องหน้า ๔๓)



รูปที่ ๙

รูปนางลาวู ศิลาศิลปแบบลพบุรี ปัจจุบันอยู่ที่หน่วยศิลปากร อำเภอพิมาย

(ดูเรื่องหน้า ๔๗)



รูปที่ ๑๐ เมรุพรหมทัต อำเภอพิมาย

(ดูเรื่องหน้า ๔๘)

๑๐๐๔ (พ.ศ. ๑๖๒๕) พระกมรเตงอัญลักษมีนทรวรมะ รับพระบัณฑูรของพระบาทกมรเตงอัญศรีชยวรมเทวะ (*พระเจ้าชัยวรมันที่ ๖ พ.ศ. ๑๖๒๕—๑๖๕๐*) ให้ดูแลรักษาเทวาศรมแห่งนี้ พร้อมด้วยเจ้าหน้าที่พิธีกรรมหลายท่าน จึงเป็นอันเชื่อได้ว่าปราสาทหินวัดพนมวันมีขึ้นแล้วใน พ.ศ. ๑๖๒๕ หรืออาจจะก่อนนั้นก็ได้ (*ดูภาคผนวกเลขที่ ๑*)

นอกจากปราสาทหินวัดพนมวันในอำเภอเมืองนครราชสีมาแล้ว ในท้องที่อำเภออื่น ๆ ก็มีปราสาทหินที่พอชมหลายแห่ง เป็นต้นว่า

อำเภอโนนสูง มีกู่บ้านปราสาท ปรางค์บ้านปราสาท ปราสาทพลสงคราม และธารปราสาท ที่ธารปราสาทนั้นนับถือว่ามีน้ำศักดิ์สิทธิ์ ได้นำมาใช้เป็นน้ำสรงในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเศกพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบันนี้ด้วย

อำเภอโชคชัย มีปราสาทสระเพลง และปราสาทบ้านปรางค์

อำเภอบัวใหญ่ มีกู่ฤาษี ปราสาทจำศีล ปราสาทหนางรำ และปราสาทบ้านสีดา แต่ปราสาทหินเหล่านี้เป็นของขนาดย่อม ๆ อยู่ห่างเส้นทางรถยนต์ ไม่สะดวกในการเดินทางไปถึงโบราณสถานนั้น ๆ และไม่ใหญ่โตงดงามเหมือนปราสาทหินพิมาย ซึ่งปัจจุบันนี้การเดินทางไปมาสะดวก

เมืองพิมาย

เมืองพิมาย เคยเป็นเมืองมาแต่โบราณ ปัจจุบันมีฐานะเป็นอำเภอ อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองนครราชสีมา ห่างกันประมาณ ๕๖ กิโลเมตร การเดินทางไปพิมายในสมัยเมื่อยังไม่มีทางรถไฟสายนครราชสีมา — อุบลราชธานี ออกจากเมืองนครราชสีมา ใช้ม้าเป็นพาหนะจะถึงในวันเดียว แต่ถ้ามีเกวียนบรรทุกเสบียงอาหารและสัมภาระติดตามไปด้วย จะต้องค้างพักแรมระหว่างทาง คือเดินทางตรงไปยังตำบลที่ตั้งสถานีท่าช้าง ระยะทาง ๑๙ กิโลเมตร หยุดพักแรมคืนหนึ่ง รุ่งเช้าออกจากตำบลท่าช้าง ตัดผ่านป่าไม้เต็งไม้รังอีก ๒๖ กิโลเมตร หยุดพักแรมที่หมู่บ้านหนองกระแชงคืนหนึ่ง รุ่งขึ้นเช้าออกจากหมู่บ้านหนองกระแชง เดินทางต่อไปอีก ๑๑ กิโลเมตรถึงพิมาย รวมเวลาเดินทางราว ๒ วันครึ่ง ครั้นมีรถไฟเดินระหว่างจังหวัดนครราชสีมากับจังหวัดอุบลราชธานีแล้ว เวลาเดินทางย่นย่อเข้า คือ เวลาเช้าโดยสารรถไฟจากสถานีจระไปที่สถานีจักราช หรือ สถานีหินดาด แล้วเดินทางต่อไป ด้วยม้า ด้วยเกวียน หรือเดินเท้า สุดแต่ถนัด เป็นระยะทาง ๒๕ กิโลเมตร ถึงพิมายในวันเดียวกันนั้น

แต่เวลานี้ มีถนนจากนครราชสีมาถึงตำบลจอหอ (*สายสุระนารายณ์*) จากจอหอถึงตลาดแค (*สายเจนจบทิศ*) แล้วแยกเข้าไปพิมาย ไปมาได้โดยสะดวกภายในเวลาไม่เกิน ๑

ชั่วโมง ถนนสายเจนจบทิศเป็นเส้นทางเดียวกับที่ผ่านไปวัดพนมวัน มีรถยนต์ประจำทางวิ่งไปมาวันละหลายเที่ยว

สมัยหนึ่งเมื่อเมืองพิมายเป็นศูนย์กลางสำคัญสำหรับปกครองท้องที่ในจังหวัดนครราชสีมา บุรีรัมย์ ชัยภูมิ ฯลฯ ซึ่งรวมเรียกกันว่าแผ่นดินสูงตอนใต้ คงอุดมสมบูรณ์ด้วยพืชพันธุธัญญาหาร เพราะเป็นเมืองที่มีลำน้ำล้อม คล้ายกับจะเป็นเกาะ คือทางทิศเหนือมีแม่น้ำมูลผ่านโอบไปทางทิศตะวันออกและทางทิศตะวันตก มีลำจักราชไหลผ่านไปทางเหนือ บรรจบกับแม่น้ำมูลที่หน้าท่าสงกรานต์ทางทิศใต้ มีลำน้ำเค็มซึ่งเป็นสาขาแยกมาจากลำจักราชที่ตำบลวังหิน ไหลผ่านท่านางสระผม ไปบรรจบกับลำแม่น้ำมูลที่ตำบลประสุข กิ่งอำเภอชุมพวง อนึ่ง ห้วยลำปลายมาศก็ไหลมาลงร่วมกับแม่น้ำมูล ณ ที่ตำบลนี้ด้วย ในตำบลประสุข มีหมู่บ้านหนึ่งเรียกว่า *"บ้านละโว้"* หรือบ้านโคกลาว เป็นสถานที่พบรูปหินจำหลักสวยงามรูปหนึ่งเรียกชื่อกันว่ารูปนางลาว ซึ่งเวลานี้อยู่ให้ชมเพียงท่อนลำตัวและทรวงอกเท่านั้น *(รูปที่ ๙)* นอกนั้นได้อันตรธานสูญไปเสียนมนานแล้ว เมืองพิมายนี้ปรากฏชื่อในศิลาจารึกบางแห่งเรียกว่า *"วิมาย"* หรือ *"วิมายะประ"* โดยเฉพาะในศิลาจารึกสมัยพระเจ้าอิศานวรมันที่ ๑ *(พ.ศ. ๑๑๕๙ ถึงราว พ.ศ. ๑๑๗๒)* เรียกว่า *"ภิมปุระ"* (Bhimapura) ซึ่งน่าจะตรงกับชื่อที่เรียกเพี้ยนเพื่อให้เข้ากับเรื่องในนิทานพื้นเมืองว่า *"เมืองพิมา"* นั่นเอง

ภายในบริเวณเมืองพิมาย

ลักษณะเมืองพิมายเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า กว้าง ๕๖๕ เมตร ยาว ๑๐๓๐ เมตร กำแพงเมืองทั้ง ๔ ด้าน เป็นเทินดินยังมีร่องรอยให้เห็นอยู่บ้าง (*ดูแผนผังท้ายเล่ม*) ประตูเมืองทำด้วยหินทราย เวลานี้เหลืออยู่เพียง ๓ ประตู คือ ทางด้านเหนือ ด้านตะวันตก และด้านใต้ ประตูด้านทิศใต้ มีชื่อว่าประตูไชย ส่วนประตูด้านตะวันออกนั้นถูกกระแสน้ำในลำแม่น้ำมูลพัดพังทลายไปนมนานแล้ว ถนนสายนครราชสีมา — พิมาย ผ่านเข้าเมืองทางด้านทิศเหนือ โดยมีสะพานข้ามแม่น้ำมูลที่ท่าสงกรานต์ แต่ก่อนจะข้ามสะพานแลไปทางทิศตะวันตกไม่ห่างไกลฝั่งแม่น้ำมูลนัก จะเห็นทุ่งนากว้างใหญ่ที่เรียกว่า "*ทุ่งสัมฤทธิ์*" ตั้งอยู่ระหว่างหลักกิโลเมตร ๗—๘ ของถนนตลาดแค — พิมาย ทุ่งสัมฤทธิ์นี้แหละเป็นสมรภูมิประกอบวีรกรรมของสตรีชาวนครราชสีมา ดังกล่าวในประวัติย่อท้าวสุรนารีนั้นแล้ว ตรงเชิงสะพานท่าสงกรานต์เป็นแนวกำแพงเมือง ห่างออกไปทางขวามือประมาณ ๑๕๐ เมตร เป็นประตูเมืองด้านเหนือ ต่อจากประตูนี้มาถึงริมถนนหน้าวัดเดิม มีสระชื่อ "*สระพลุ่ง*"

ท่าสงกรานต์ เป็นที่ชุมนุมทำบุญตักบาตรและเล่นสนุกรื่นเริงในเทศกาลสงกรานต์ของราษฎรชาวพิมาย จึงได้ชื่อเช่นนั้น ใกล้ๆ กันมีสระใหญ่ชื่อ "*สระขวัญ*" ริมขอบสระขวัญจะเห็นเนินดินเป็นแนวอยู่ตอนหนึ่ง นั่นคือแนวกำแพงเมืองด้านทิศตะวันออก

ถ้าเดินลัดเลาะไปตามเนินดินแนวนี้ เพื่อไปบรรจบแนวกำแพงเมือง ด้านทิศใต้ จะพบสระใหญ่อีกสระหนึ่ง อยู่ข้างนอกกำแพงเมือง ชื่อ "*สระเพรง*" กว้างใหญ่กว่าสระพลุ่งและสระขวัญมาก เป็นสระที่ราษฎรชาวพิมายได้อาศัยน้ำใช้บริโภค เวลาเย็น ๆ เสร็จจากการประกอบอาชีพแล้ว จะเห็นคนงามวัยต่าง ๆ ในตลาดอำเภอพิมาย แต่งกายพื้นบ้าน สีสรรค์จับตา ไปลำเลียงน้ำจากสระเพรงมาไว้ใช้สอยในบ้านเป็นหมู่ ๆ

จากเชิงสะพานท่าสงกรานต์ตรงไปตามถนนที่ริมปากสระพลุ่ง สระขวัญ จะแลเห็นปราสาทหินตั้งอยู่อย่างตระหง่านตา ห่างปราสาทหินออกไปเล็กน้อยจะเห็นเรือนไม้ขนาดใหญ่มีเสาธงชาติปักอยู่ตรงหน้า เรือนไม้นี้คือที่ว่าการอำเภอพิมาย ถ้าไม่ด่วนเลยวเข้าไปชมปราสาทหิน เลยไปตามถนนตรงเส้นนี้ก่อน จะเห็นหมู่บ้านตั้งอยู่ตลอดไป ตามหมู่บ้านใกล้ทางสายนี้ แต่ก่อนโน้นมีการทอผ้าไหมกันมาก แต่เดี๋ยวนี้หาชมได้ยากเต็มที สุดถนนถึงสุขศาลาและหอประชุมของอำเภอ ห่างหอประชุมออกไปเล็กน้อยมีซากโบราณสถาน เรียกว่า เมรพรหมทัต

เมรุพรหมทัต เป็นโคกมูลดินทึมก่อกลมสูงใหญ่ วัดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ ๕๙ เมตร สูงประมาณ ๓๐ เมตร เหนือโคกดินมีซากปรักหักพังก่อด้วยอิฐเป็นรูปสี่เหลี่ยมขนาดกว้าง ๑๓ เมตร ยาว ๙ เมตร เหลืออยู่สูงเพียง ๗ เมตร (*รูปที่ ๑๐*)

เล่ากันว่าเป็นที่ถวายเพลิงพระศพท้าวพรหมทัต กษัตริย์ในนิยาย
พื้นเมืองพิมาย จึงเรียกกันว่า เมรุพรหมทัต แต่ลักษณะก่อสร้าง
เข้าใจว่าเป็นของมีอายุเพียงสมัยอยุธยาเท่านั้น แต่ก่อนในที่ใกล้
กันนี้เคยมีซากโบราณสถานอีกแห่งหนึ่งเป็นของคู่กับเมรุพรหมทัต
แต่ขนาดย่อมกว่ากันมาก เรียกว่า *เมรุน้อย* เล่าว่าเป็นที่ถวายเพลิง
พระศพพระมเหสีของท้าวพรหมทัต ได้ถูกขุดรื้อไปเสียในคราว
ขยายถนนตามแผนผังปรับปรุงอำเภอพิมายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๗ เพื่อ
ประโยชน์การรักษาซึ่งเมรุน้อยอันเป็นโบราณสถานที่ถูกรื้อสูญไป
แล้ว จึงขอเล่าเรื่องการขุดตรวจไว้ ณ ที่นี้ด้วย

เมรุน้อย ตั้งอยู่เยื้องกับเมรุพรหมทัต ค่อนไปทางตะวันตก
ของถนน ลักษณะเป็นโคกมูลดินกลม วัดฐานโดยรอบ ๖๐ เมตร
ผ่าศูนย์กลางประมาณ ๑๙.๕๐ เมตร สูงประมาณ ๓.๒๐ เมตร
ข้างบนโคกดินมีหินแลงเป็นท่อน ๆ ขนาดท่อนละ ๒๗ × ๕๐ × ๖๐
เซนติเมตร วางเป็นรูปฐานสี่เหลี่ยม คือด้านทิศเหนือและใต้ ยาว
ด้านละ ๕.๑๖ เมตร ด้านทิศตะวันออกและตะวันตก กว้างด้านละ
๔.๘๐ เมตร ภายในวงฐานแลงสี่เหลี่ยมนี้เป็นบ่อกรุ เมื่อรื้อแลง
ออกขุดต่อลงไปลึก ๗๒ เซนติเมตร มีอิฐขนาด ๙ × ๒๑ × ๔๒
เซนติเมตรปูเรียงเป็นพื้นหนา ๓ ชั้น แผ่กว้างเป็นรากฐานห่างตัว
บ่อกรุออกไปด้านละ ๑.๖๐ เมตรเศษ อิฐเหล่านี้บางแผ่นมีทองคำ
เปลวบีด หมดพื้นอิฐแล้วมีแต่ดินถม ขุดเจาะตรงกลางลงไปลึก

กว่าระดับพื้นถนนอีก ๑.๓๐ เมตร พบอิฐหักกระทุ่งพื้นอีกชั้นหนึ่ง ที่พื้นชั้นนี้โครงกระดูกสัตว์ซึ่งปรากฏว่าเป็นกะโหลกกวางขนาดย่อม ๆ ๒ หัว หัวหนึ่งมีเขาติดอยู่ด้วย วางหันหน้าไปทางทิศเหนือ อีกหัวหนึ่งไม่มีเขา วางหันหน้าไปทางทิศตะวันตก นอกจากนี้ไม่มีสิ่งใดอีก โครงกระดูกกวางที่อยู่ในนั้นเห็นจะไม่ใช่ตกไปตายโดยบังเอิญ เพราะเหนือ ๆ ขึ้นมามีมูลดินอิฐหักและก้อนแลงหักถมอยู่แน่น เข้าใจว่าน่าจะถูกฝังลงไปทั้งตัวในเวลาสร้างเมรุน้อยโดยการถือคตินิยมอย่างหนึ่งอย่างใด

จากเมรุพรหมทัตเลี้ยวไปสู่ถนนใหญ่ ซึ่งเป็นสายที่ตรงมาจากหน้าปราสาทหิน จะไปยังประตูกำแพงเมืองด้านใต้เป็นประตูไชย

ประตูไชย ประตูกำแพงด้านใต้ ชื่อ ประตูไชย (*รูปที่ ๑๑*) สร้างด้วยหินทรายขนาดสูงและกว้างพอให้ช้างมีสัปคับพร้อม หรือรถยนต์บรรทุกมีหลังคา แล่นลอดได้อย่างสบาย แต่ปัจจุบันนี้ได้ตัดถนนอ้อม สำหรับให้รถยนต์เข้าออก เพราะไม่ต้องการให้เข้าออกช่องประตูเดิม ซึ่งอาจกระเทือนทำให้ประตูแห่งนี้พังทลายลงมา ต่อไป กรมศิลปากรจะพยายามทำรั้วล้อมเสียด้วย

ท่านางสระผม ห่างจากประตูไชยเลยออกไปนอกกำแพงเมืองระยะทางยาวประมาณ ๑ กิโลเมตร ถึงลำน้ำเค็ม ริมลำน้ำเค็มมีเนินดินใหญ่แห่งหนึ่ง และมีหินแลงก้อนใหญ่ ๆ ทำเป็นเขื่อน

อยู่ริมตลิ่ง ที่เรียกกันว่าท่านางสระผม หมายถึงท่าน้ำที่นางอรพินทุ์ในนิยายพันเมือง ลงอาบน้ำ เป็นที่น่าเสียดายว่า หินแลงที่ท่านางสระผมนี้ได้ถูกรื้อขนเอาไปทำถูกรังถมถนนสายพิมาย — หินดาดเสียมาก ทำให้ยากต่อการตรวจพิจารณารูปสัณฐานในเวลาทำการขุดแต่งเพื่อการศึกษาหาความรู้อยู่ไม่น้อย

สองฟากถนนสายนี้ ตอนภายในประตูไชยเข้ามาในที่บริเวณใกล้ที่ว่าการอำเภอ มีอาคารร้านอาหารหนาแน่น มีอาหารและเครื่องใช้สอยพอจะหาซื้อได้สะดวกตามสภาพของท้องถิ่น ริมถนนฟากตะวันตกข้างหลังสถานีตำรวจภูธร มีสระใหญ่อีกสระหนึ่ง ชื่อสระแก้ว บรรดาสระทั้ง ๔ คือ สระแก้ว, สระขวัญ, สระพลุง, สระเพรง เหล่านี้ เป็นที่ขังน้ำสำหรับเมืองพิมายมาแต่โบราณกาล ต่อจากสระแก้วเป็นถนนตรงไปจด *ลำจักราช* บริเวณเวิ้งน้ำตรงนี้มักเรียกกันอีกอย่างหนึ่งว่า *ลำตลาด* บริเวณที่ดินใกล้ลำน้ำแห่งนี้เล่ากันว่าเคยเป็นราชฐานของผู้ปกครองเมืองพิมาย จึงเรียกกันว่า "*เนินปราสาท*" ซึ่งเมื่อครั้งสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถพระบรมราชชนนีพันปีหลวง เสด็จประพาสเมืองพิมาย ทางบ้านเมืองได้จัดสร้างพลับพลาประทับแรมถวาย ณ ที่บริเวณแห่งนี้

คลังเงิน ใกล้ ๆ กับสถานีตำรวจภูธรข้างซ้ายมือ มีซากปรักหักพัง สร้างด้วยหินทรายและแลงแห่งหนึ่ง ขนาดกว้าง ๒๖ เมตร ยาว ๓๕.๑๐ เมตร บนนั้นมีต้นโพธิ์ใหญ่ขึ้นอยู่ ๓—๔ ต้น

ซากโบราณสถานแห่งนี้จะเป็นสถานอันใด ทางการโบราณคดียังไม่ได้ขุดตรวจหาความรู้ เป็นแต่ได้ฟังคำบอกเล่าว่า นานมาแล้วมีผู้คุ้ยเขี่ยบริเวณนั้นพบเหรียญสัมฤทธิ์ ๔—๕ เหรียญ ด้านหนึ่งทำเป็นรูปครุฑหรือหงส์ อีกด้านหนึ่งมีตัวอักษรโบราณ จึงเรียกกันว่า *คลังเงิน* แต่นานมา

ลักษณะของปราสาทหิน

ในประเทศไทย มีโบราณสถานประเภทหนึ่ง อายุร่วมพันปีมีอยู่ตามจังหวัดต่าง ๆ มากมายหลายแห่ง มีทั้งขนาดใหญ่และขนาดย่อม ส่วนมากมักอยู่ในเขตจังหวัดภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ใช้วัตถุก่อสร้างเป็นอิฐบ้าง แลงบ้าง หินบ้าง หรือใช้วัตถุเหล่านี้สองอย่างสามอย่างปะปนกันบ้าง โบราณสถานเหล่านี้เรียกกันว่า *ปราสาทหิน* เช่น ปราสาทหินวัดกำแพง อำเภออุทุมพรพิสัย ปราสาทเขาพระวิหาร อำเภอขุนหาร จังหวัดศรีสะเกษ ปราสาทหินบนเขาพนมรุ้ง อำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ ปราสาทระแงง อำเภอศรีขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์ เป็นต้น ปราสาทเหล่านี้ไม่ใช่ปราสาทราชวังที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดิน ที่จริงเป็นปูชนียสถานในพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ ปราสาทหินแห่งใดเป็นของสร้างในพระพุทธศาสนาหรือศาสนาพราหมณ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ปฐมาจารย์วิชาโบราณ

คติไทย ทรงให้ข้อสังเกตไว้ว่า ถ้าสร้างในพระพุทธศาสนา ถึงบริเวณจะใหญ่โตอย่างใดก็ตาม ย่อมทำพื้นต่ำ วิหารและปรางค์ไม่หนุนฐานขึ้นไปให้สูงนัก ถ้าสร้างในลัทธิศาสนาพราหมณ์ มักจะมฐานสามชนหรือหาชน สรางปรางคสูงลอยอยูบนฐาน ตามททรงให้ข้อสังเกตดังนี้ เพราะสันนิษฐานว่า คติสองศาสนาต่างกันคือ พระพุทธศาสนาถือว่าพระพุทธเจ้าเสด็จดับสูญไปสู่พระนิพพานแล้ว วัดเป็นแต่ที่สำหรับไปบูชาพระพุทธรูปกัน และไปศึกษาพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ฝ่ายศาสนาพราหมณ์ถือว่าพระเป็นเจ้า คือ พระศิวะ หรือ พระวิษณุกด ยังสถิตอยู่บนสรวงสวรรค์ การสร้างเทวสถานเหมือนอย่างสร้างวิมานถวายพระเป็นเจ้าสำหรับประทับในเวลาเสด็จลงมาเยี่ยมมนุษยโลก ที่สร้างให้สูงนั้นเพื่อมิให้พระเป็นเจ้ารังเกียจว่าต้องลงมาปะปนกับมนุษย์ ให้มนุษย์ต้องขึ้นไปเฝ้า ข้อนี้บางทีจะเป็นมูลเหตุซึ่งทำบันไดเทวสถานให้แคบและสูง เดินขึ้นไปไม่ได้เหมือนบันไดเรือนธรรมดา เพราะต้องการจะให้ขึ้นด้วยกิริยาคลายคลานขึ้นไปเฝ้า ข้อสังเกตอีกอย่างหนึ่งคือ ถ้าหินทับหลังประตปรางค์องค์ประธานของปราสาทหินจำหลักเป็นเรื่องในพระพุทธศาสนา ปราสาทแห่งนั้นก็ย่อมเป็นของสร้างในพระพุทธศาสนา อันปราสาทที่ใช้วัตถุก่อสร้างเป็นอิฐ เป็นแลงหรือเป็นหินก็ดี จะยึดถือว่าอย่างหนึ่งอย่างใดเป็นของมีอายุแก่อ่อนก่อนหลังกว่ากันนั้น ยากที่จะกำหนดเป็นกฎเกณฑ์แน่นอนได้ ทั้งนย่อมเกี่ยวกับความสะดวกและความสำคัญของภูมิประเทศ อันจะ

พึงหาวัตถุแต่ละอย่างนั้นมาใช้ในการก่อสร้างได้อย่างหนึ่ง และอีกอย่างหนึ่งเกี่ยวกับอานุภาพของผู้สร้างที่จะสามารถเกณฑ์ไพร่พลจำนวนมากหรือน้อย มาทำหรือเที่ยวสะกัดลากเข็นวัตถุก่อสร้างเอามาใช้ได้ อนึ่ง ปราสาทหินเท่าที่เคยตรวจพบและกรมศิลปากรขึ้นบัญชีรักษาไว้เป็นโบราณสถานของชาติ มักมีอยู่ในที่ดอนกันดารรกร้าง ที่เป็นเช่นนี้ไม่ใช่เพราะผู้สร้างมีเจตนาจะไปทำไว้ในบ้านป่าเมืองดอน สมัยเมื่อแรกสร้างปราสาทหิน ท้องที่เหล่านี้ย่อมบริบูรณ์ด้วยผู้คนพลเมือง มีแม่น้ำลำคลองและพืชพันธุธัญญาหาร หากแต่ระยะเวลาต่อ ๆ มาต้องประสพภัยธรรมชาติ เช่น สายน้ำเปลี่ยนไป เกิดกันดารน้ำ เกิดโรคระบาด หรือภัยทางสงคราม ผู้คนพลเมืองต้องอพยพหลีกลี้หนีภัยเหล่านี้ไปอยู่ที่อื่น ละทิ้งที่เดิมเป็นบ้านรกเมืองร้างสืบไป

ปราสาทหินพิมาย

ในบรรดาปราสาทหินที่มีอยู่ในประเทศไทยนั้น นับว่าปราสาทหินอำเภอพิมายใหญ่โตกว้างขวางงดงาม อยู่ใกล้ทางคมนาคมยิ่งกว่าแห่งใด ๆ เกือบทั้งหมด และอาจจะถือว่าเป็นสถานที่สำคัญในการศึกษาประวัติศาสตร์โบราณคดีในภาคพื้นเอเชียอาคเนย์ได้ด้วย ปราสาทหินพิมายเป็นพุทธสถาน ตั้งอยู่ตรงศูนย์กลางของเมืองพิมาย มีกำแพงสี่เหลี่ยมล้อมรอบ และมีประตู

ซุ้มทั้ง ๔ ทิศ ช่องประตูซุ้มอยู่ตรงกัน ประตูใหญ่ที่สุดอยู่ทางทิศใต้ คือ ด้านที่เป็นหมู่ตลาด หน้าประตูซุ้มแห่งนี้ทำเป็น สะพานนาค กว้างประมาณ ๔ เมตร ยาว ๓๑.๗๐ เมตร สูงจากพื้นดินประมาณ ๒.๕๐ เมตร มีบันไดลงสู่พื้นดินแยกเป็น ๓ ทาง (*รูปที่ ๑๒*) ที่เชิงบันไดตั้งรูปสิงห์ รูปสิงห์กับตัวนาคราวสะพานยังมีจมดินอยู่ใกล้ ๆ ที่นั้นพอดูเป็นตัวอย่างได้บ้าง ที่ชานต่อกับสะพานนาคมีฐานหินสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่อยู่คู่หนึ่ง แล้วถึงตัวประตูซุ้ม ๆ แห่งนี้ทำแบ่งเป็น ๓ คูหา คูหาแรกกว้างราว ๖ เมตร ยาวราว ๔ เมตร มีเสารายทำด้วยหินคู่หนึ่ง ด้านข้างมีช่องลมข้างละ ๒ ช่อง ลูกกรงทำด้วยหินยังเหลือติดอยู่ ๔—๕ อัน คูหากว้าง ๖ เมตร ยาว ๑๓ เมตร มีเสารายอย่างคูหาแรกข้างละ ๖ ต้น คูหาสุดท้ายที่จะออกไปบริเวณลานใหญ่ ทำลักษณะอย่างเดียวกับคูหาแรก ที่คูหากลางมีช่องประตูแยกเป็นคูหาต่อไปทางทิศตะวันออกและตะวันตกข้างละ ๓ คูหา แล้วชักปีกกาเป็นตัวกำแพงยาวออกไปข้างละ ๘๐ เมตร จึงหักมุมเป็นแนวกำแพงด้านทิศเหนือและทิศใต้ต่อไป ส่วนบนหรือหลังคาของซุ้มประตูด้านทิศใต้ตรงคูหากลางทำสูง นอกนั้นลดหลั่นกันไปตามลำดับ การสร้างประตูซุ้มมีคูหาติดต่อกันทั้ง ๔ ทิศนี้ ทำให้แลดูมีลักษณะอย่างรูปกากะบาด (*ดูแผนผังท้ายเล่ม*) ประตูซุ้มของกำแพงทางทิศเหนือ ทิศตะวันออก และทิศตะวันตก ก็มีลักษณะอย่างเดียวกับประตูทางทิศใต้ ผิดแต่ไม่มีสะพานนาคข้างหน้าเท่านั้น กำแพงของปราสาทหินพิมายสร้าง



รูปที่ ๑๑ *ประตูไชย ประตูเมืองพิมาย ด้านใต้*

(ดูเรื่องหน้า ๕๑)



รูปที่ ๑๒

ลานสะพานนาค หน้าซุ้มประตูปราสาทหินพิมาย ด้านทิศใต้

(ดูเรื่องหน้า ๕๖)



รูปที่ ๑๓

ประตูระเบียงคต

ปราสาทหินพิมาย ด้านทิศใต้

(ดูเรื่องหน้า ๕๘)



รูปที่ ๑๔

1. หอพราหมณ์ด้านเหนือ

2. ปรางค์พรหมทัต

3. ปรางค์หินแดง

(ดูเรื่องหน้า ๕๙)

ด้วยหินทรายสีแดง ทางด้านเหนือและด้านใต้ยาว ๒๒๐ เมตร ทางด้านตะวันออกและตะวันตกยาว ๒๗๗.๕๐ เมตร ยังทรงรูปสมบูรณ์ดีอยู่ ทางด้านตะวันตกเฉียงใต้ตอนหนึ่งสูง ๘ เมตร

ลานชั้นนอก ถัดกำแพงเข้าไปเป็นลานกว้างใหญ่ ที่ลานนี้มีสระน้ำอยู่ ๔ มุม ๆ ละสระ และก่อนนั้นเคยมีวัดตั้งอยู่ทั่วบริเวณลานนี้ ๔ วัด จะมีมาช้านานแต่เมื่อใดไม่ทราบแน่ คือทางลานด้านทิศตะวันออกส่วนข้างเหนือ เป็นที่ตั้งวัดสระหิน ส่วนข้างใต้เป็นที่ตั้งวัดพระปรางค์ใหญ่ ในเวลานี้พระประธานประจำพระอุโบสถทั้งสองก่อด้วยอิฐโบกปูนยังมีปรากฏอยู่ และทางด้านตะวันตกส่วนข้างเหนือเป็นที่ตั้งวัดสระโบสถ์ พระอโบสถของวัดนี้คือที่เรียกกันว่าโบสถ์เจ้าพิมายนั่นเอง ส่วนข้างใต้เป็นที่ตั้งวัดพระปรางค์น้อย ในสระน้ำตรงมุมนี้ยังมีตอเสาหอไตรเหลือให้เห็นเป็นที่สังเกต ต่อมาชั้นหลัง วัดทั้ง ๔ นี้ได้ย้ายออกสร้างใหม่ภายนอกบริเวณปราสาทหินแล้ว และเปลี่ยนชื่อเป็นวัดป่ายาง วัดใหม่ประตูไชย วัดสระเพรง และวัดบูรพา หรือวัดบุ่งกเรียก

บรรณาลัย ที่ลานชั้นนอกตอนใกล้ประตูชุ้มกำแพงด้านตะวันตก มีซากอาคารสร้างด้วยหินหลังหนึ่ง ขนาดยาว ๒๖.๕๐ เมตร กว้าง ๒๕.๕๐ เมตร ทางการโบราณคดียังมิได้ทำการขุดแต่ง และยังไม่ทราบแน่ว่าเป็นสถานสำหรับใช้ประโยชน์อย่างใด เพียงแต่สันนิษฐานกันว่าอาจจะเป็นพระตำหนักสำหรับพระมหา-

กษัตริย์ประทับในเวลาเสด็จมาประกอบพิธี ณ ที่พุทธสถานแห่งนี้ อาจเป็นหอไตร หรือบรรณาลัย ที่เก็บรักษาสรรพตำรับตำราทางศาสนาก็ได้

ระเบียงคต ต่อจากบริเวณลานเข้าไปถึงระเบียงคต (*มักเรียกกันว่ากำแพงชั้นใน*) ทำยกฐานสูงจากพื้นดิน .๘๗ เมตร มีประตูซุ้ม ๔ ทิศ แต่ทางทิศใต้เป็นประตูใหญ่เช่นเดียวกับที่กำแพงระเบียงคตนั้นทางด้านเหนือและใต้ กว้าง ๗๒ เมตร ทางด้านตะวันออกและตะวันตก ยาว ๘๐ เมตร ภายในระเบียงคตมีทางเดินกว้าง ๒.๓๕ เมตร ทะลุถึงกันตลอดทั้ง ๔ ด้าน หลังคามุงด้วยแผ่นหิน ทำเป็นอย่างรูปหลังคาเรือประทุน ยังเหลือทรงรูปดีอยู่บ้าง ๒—๓ ตอน (*รูปที่ ๒๔*) นอกนั้นซุดพังลงถมปิดช่องทางเดินหมด ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๗ กรมศิลปากรได้จัดการขุดขนระบายออกจนสะอาดเรียบร้อยแล้ว ได้พบศิลาจารึกอักษรและภาษาขอมที่มุมระเบียงคตด้านตะวันออกเฉียงใต้ ๑ หลัก เล่าถึงการบำเพ็ญพระราชกุศลและสร้างสาธารณสถาน ในรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ และที่ภายในระเบียงคตด้านใต้ทางส่วนตะวันตก ใกล้ ๆ กับประตูซุ้ม พบฐานศิลาสำหรับตั้งรูปประติมา ตั้งประจำอยู่กับที่ฐานหนึ่ง มีอักษรจารึกว่า "...ศรีวเรนทราธิบดีวรมะเมืองโณกวะกุลสถาบกกมรเตงชคตเสนาบดี..." (*ดูภาคผนวกเลขที่ ๒*)

อนึ่ง ที่ประตูซุ้มด้านใต้ของระเบียงคตมีคำจารึกอยู่ ณ ที่แผ่นหินกรอบประตูหากลาง กล่าวเริ่มต้นถึงพระกมรเตงอัญศรี

วิเรนทราธิบดีวรมะ เมืองโฉกวะกุลสถาปนากมรเตงชคตเสนาบดี ไตรโลกยวิชัยเป็นเสนาบดีกมรเตงคชตพิมาย เมื่อ พ.ศ. ๑๖๕๑ และลงท้ายว่า แตงตวนประสานบุตรพระกมรเตงอัญศรีวิเรนทรา-ธิบดีวรมะเมืองโฉกวะกด ถวายข้าพระแด่กมรเตงชคตพิมาย เมื่อ พ.ศ. ๑๖๕๕ (ดูภาคผนวกเลขที่ ๓)

ศิลาจารึกที่กล่าวถึงชื่อพระกมรเตงอัญศรีวิเรนทราธิบดีวรมะนี้ เป็นสิ่งสำคัญเกี่ยวกับประวัติการสร้างปราสาทหินพิมาย ซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไปข้างหน้า

ลานชั้นใน ลงจากระเบียงคดจะถึงบริเวณปรางค์อันเป็นที่ตั้งของปรางค์ ๓ องค์ กับอาคาร ๑ หลัง ลานนี้ทางด้านเหนือและใต้กว้าง ๕๘ เมตร ด้านตะวันออกและตะวันตกยาว ๖๖ เมตร แต่เดิมมามีมูลดินทับถมเกือบท่วมฐานระเบียงคด และมีท่อนหินท่อนแลงอันเป็นชิ้นส่วนของสิ่งก่อสร้างในบริเวณนั้นตกหล่นจมอยู่ระเกะระกะ กรมศิลปากรทำการขุดลอกระบายมูลดินออกไปลึกประมาณ ๑.๒๐ เมตร จึงถึงพื้นลานเดิม งานนี้ทำเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๗ คราวเดียวกันกับขุดลอกระเบียงคด และได้ขนย้ายท่อนหินท่อนแลงที่ตกระเกะระกะอยู่นั้นไปรวมไว้ เพื่อคัดเลือกนำเข้าประกอบปฏิสังขรณ์ต่อไปในเวลาภายหน้า

ปรางค์ ๓ องค์ที่อยู่ในบริเวณลานนี้ ปรางค์ใหญ่อยู่ตรงกลาง ปรางค์น้อยอยู่ข้างหน้าซ้ายขวาของปรางค์ใหญ่ องค์ข้างซ้าย

สร้างด้วยแลงเรียกโดยทั่วไปว่าปรางค์พรหมทัต องค์ข้างขวาสร้างด้วยหินทรายสีแดง จึงเรียกกันง่าย ๆ ว่าปรางค์หินแดง

ปรางค์พรหมทัต ฐานทำเป็นรูปสี่เหลี่ยมย่อมุม กว้าง ๑๔.๕๐ เมตร สูงประมาณ ๑๖ เมตร เคยเป็นที่ตั้งรูปประติมากรรมจำหลัก ๓ รูป มีนามเรียกกันมาเป็นเวลานมนานแล้วว่า รูปท้าวพรหมทัต, รูปพระปาจิตต, รูปนางอรพินทุ ภายหลังเศียรของรูปทั้งสามนี้ได้ถูกหักหายไป ครั้นต่อมาสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ครั้งทรงเป็นนายกราชบัณฑิตยสภา เสด็จไปพบเศียรรูปท้าวพรหมทัต ที่วังเจ้านายชั้นผู้ใหญ่พระองค์หนึ่ง ทรงจำได้ จึงขอรับคืนมา และสั่งให้ทางจังหวัดนครราชสีมาส่งรูปท้าวพรหมทัตมาต่อเศียรรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพร้อมทั้งท่อนตัวของรูปนางอรพินทุด้วย *(รูปที่ ๒๕)* ส่วนรูปพระปาจิตตยังคงไว้ที่เดิมจนทุกวันนี้ *(ดูเรื่องปาจิตตกุมารชาดก ภาคผนวกเลขที่ ๔)* รูปท้าวพรหมทัตนั้นนักโบราณคดีชาวฝรั่งเศสสอบสวนสันนิษฐานว่าเป็นรูปประติมากรรมฉลองพระองค์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ กษัตริย์ขอม ครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. ๑๗๒๕ — ๑๗๕๔ เพราะเหมือนกับรูปหินจำหลักที่มีอยู่ในพิพิธภัณฑสถานเมืองพนมเปญ ราวกับฝีมือช่างคนเดียวกัน เป็นแต่ขนาดเขื่องกว่าเล็กน้อยเท่านั้น

ปรางค์หินแดง ฐานทำเป็นรูปสี่เหลี่ยมย่อมุม กว้าง ๑๓.๕๐ เมตร สูงประมาณ ๑๕ เมตร เดิมจะมีสิ่งใดประดิษฐาน

รูปที่ ๑๕

เศียรพระพรหม ศิลา

ศิลปแบบลพบุรี

ขุดพบที่ปราสาทหินพิมาย



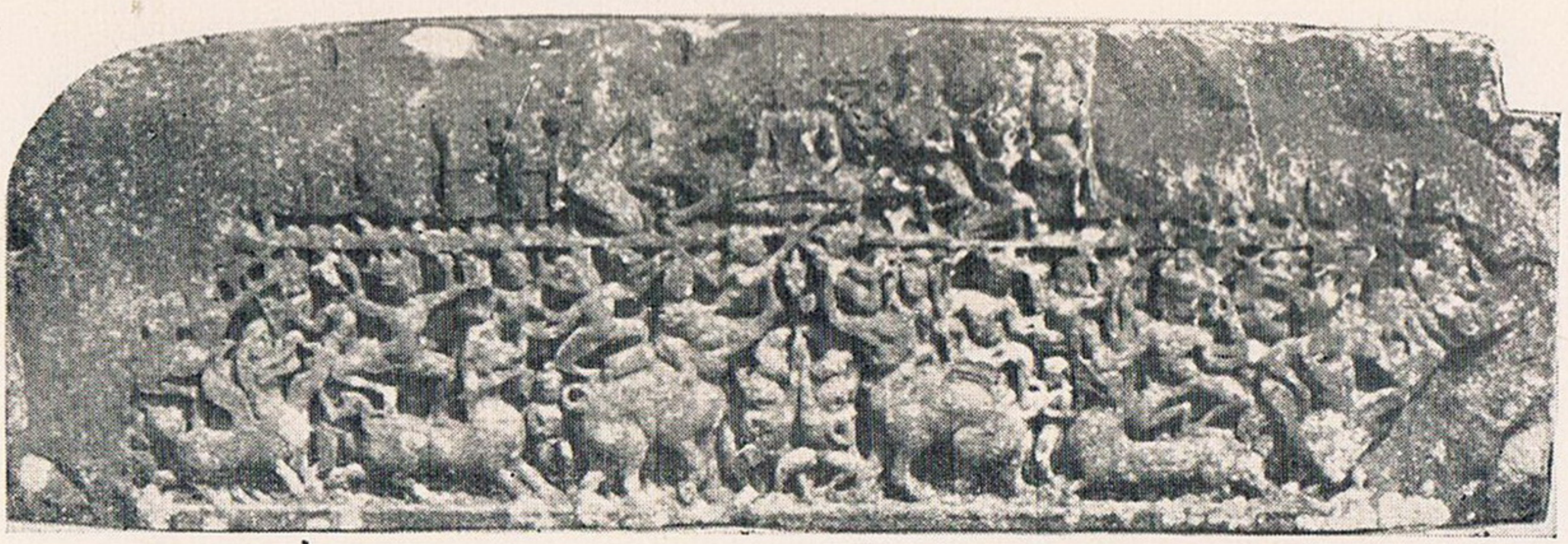


รูปที่ ๑๖ ปรางค์ใหญ่ด้านทิศตะวันตก

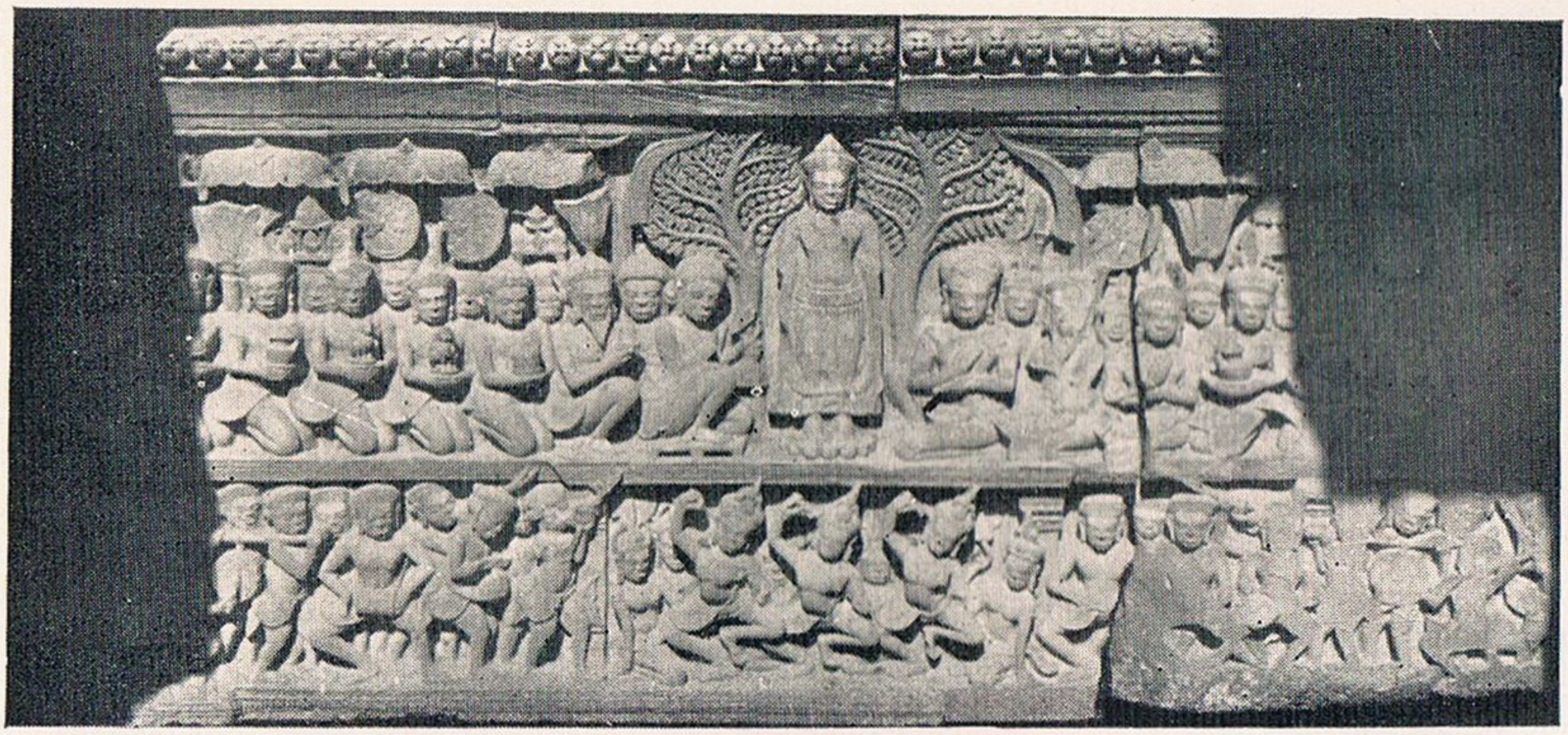
(ดูเรื่องหน้า ๖๑)



รูปที่ ๑๗
ศิลาทับหลังประตูปรางค์ใหญ่ด้านทิศใต้ จำหลักพระพุทธรูปนาคปรก
(ดูเรื่องหน้า ๖๒)



รูปที่ ๑๘ ศิลาทับหลังประตูมุขหน้าปรางค์ใหญ่ด้านทิศใต้
จำหลักเรื่องพุทธประวัติ ตอนมารผจญ
(ดูเรื่องหน้า ๖๒)



รูปที่ ๑๙ ศิลาทับหลังประตูปรางค์ใหญ่ด้านทิศตะวันตก
จำหลักพระพุทธรูปทรงเครื่อง ปางทรมานท้าวมหาชมพู
(ดูเรื่องหน้า ๖๒)

อยู่ไม่ทราบแน่ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๔ เจ้าหน้าที่ของกรมศิลปากรได้ทำการขุดแต่งบูรณะ ขุดพบหินจำหลักเป็นรูปพระกาฬวิ่นกแซกที่ตรงกลางภายในปรางค์ จึงจัดตั้งไว้ ณ ที่นั้น ครั้นทำการขุดดอกมูลดินที่ทับถมจากฐานปรางค์องค์นอกหมดแล้ว ใน พ.ศ. ๒๔๙๗ ได้พบหินบางท่อนที่ใช้ก่อฐานปรางค์นั้น มีลวดลายจำหลักนำเข้ามาประกอบไว้อย่างกลับข้างบนลงเป็นข้างล่าง จึงเข้าใจว่าปรางค์หินแดงนี้น่าจะเป็นของทำขึ้นชั้นหลัง โดยรื้อขนเอาหินเก่าจากสถานแห่งหนึ่งแห่งใดมาใช้ก่อสร้าง

หอพราหมณ์ ข้างหลังปรางค์หินแดงมีอาคารน้อยหลังหนึ่ง รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ยาว ๑๗.๐๐ เมตร กว้าง ๖.๕๐ เมตร เมื่อทำการขุดแต่ง ได้พบศิวลึงค์ขนาดย่อม ๆ ทำด้วยหิน ๒—๓ ชิ้น เวลานี้เก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานชั่วคราวในวัดเดิม ไม่ห่างจากปราสาทหินนัก สันนิษฐานกันว่าใช้เป็นที่ประกอบพิธีทางศาสนาพราหมณ์ จึงเรียกกันว่า หอพราหมณ์

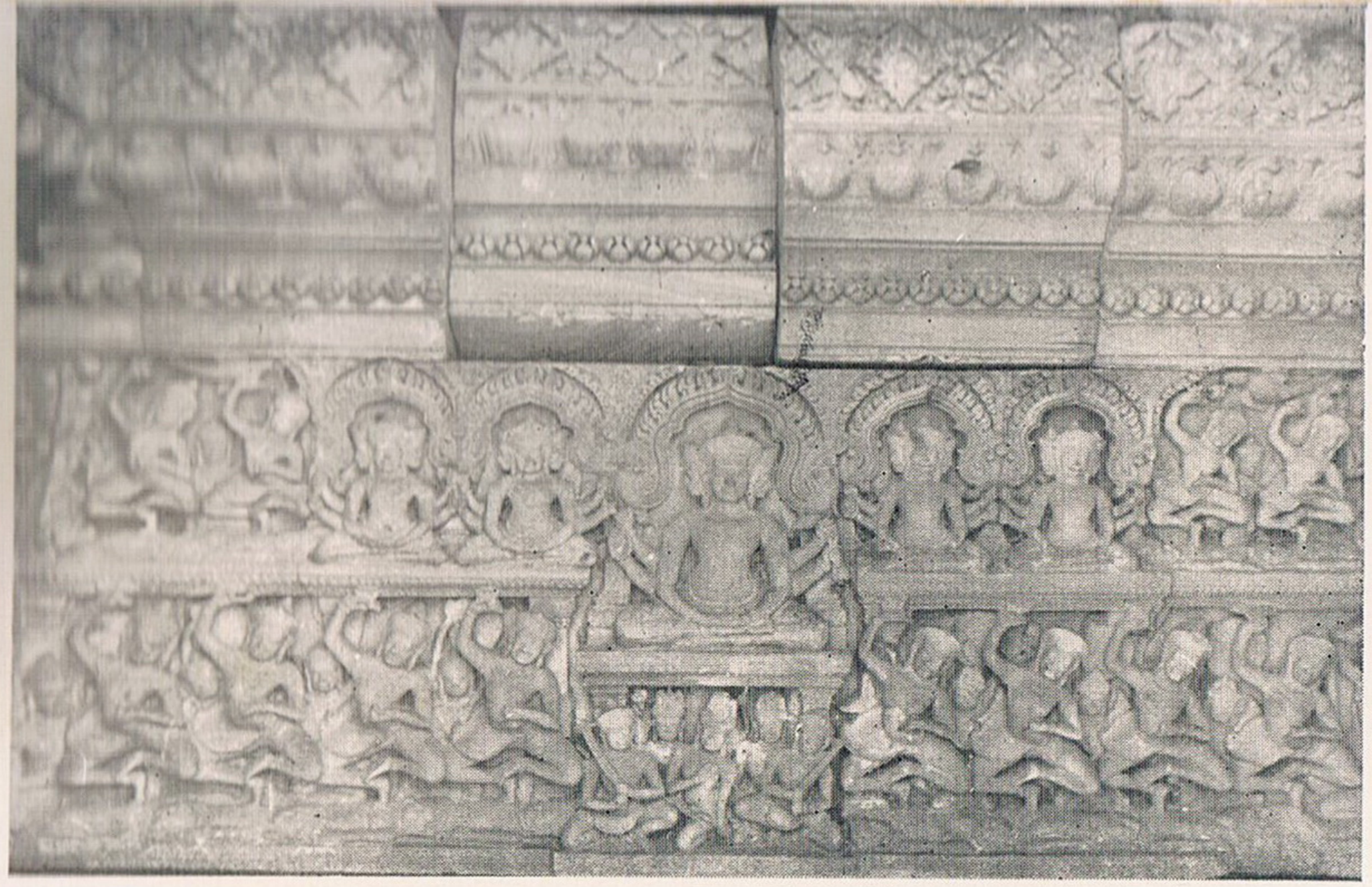
ปรางค์ใหญ่ ถัดปรางค์พรหมทัตกับปรางค์หินแดงเข้าไปเป็นปรางค์ใหญ่ คือองค์ประธานของปราสาทหินพิมาย ทัพสัมภาระที่ใช้ก่อสร้าง มีทั้งหินปูนและหินทราย ฐานทำเป็นรูปสี่เหลี่ยมย่อมุมไม้สิบสอง กว้าง ๑๘.๐๐ เมตร ส่วนยาวรวมตลอดทั้งมุขหน้าที่ยื่นยาวไปทางทิศใต้ด้วย ๓๒.๕๐ เมตร ประตูเข้าออก

สำหรับองค์ปรางค์นม ๔ ทิศ หินทับหลังกรอบประตูแต่ละทิศจำหลักเป็นรูปในเรื่องพระพุทธศาสนาลัทธิหินยาน คือ

ด้านทิศใต้ จำหลักเป็นพระพุทธรูปนาคปรก มีรูปอุบาสกอุบาสิกานำสิ่งของมาถวาย (*รูปที่ ๑๗*) และที่ประตูคูหามุขหน้าซึ่งต่อเชื่อมกับประตูปรางค์ทิศใต้นี้มีหินทับหลังจำหลักเป็นเรื่องพุทธประวัติตอนมารผจญ ทางโบราณคดีถือว่าเป็นชิ้นสำคัญเป็นหลักฐานแสดงว่าปราสาทหินแห่งนี้ เป็นของสร้างเนื่องในพระพุทธศาสนา (*รูปที่ ๑๘*)

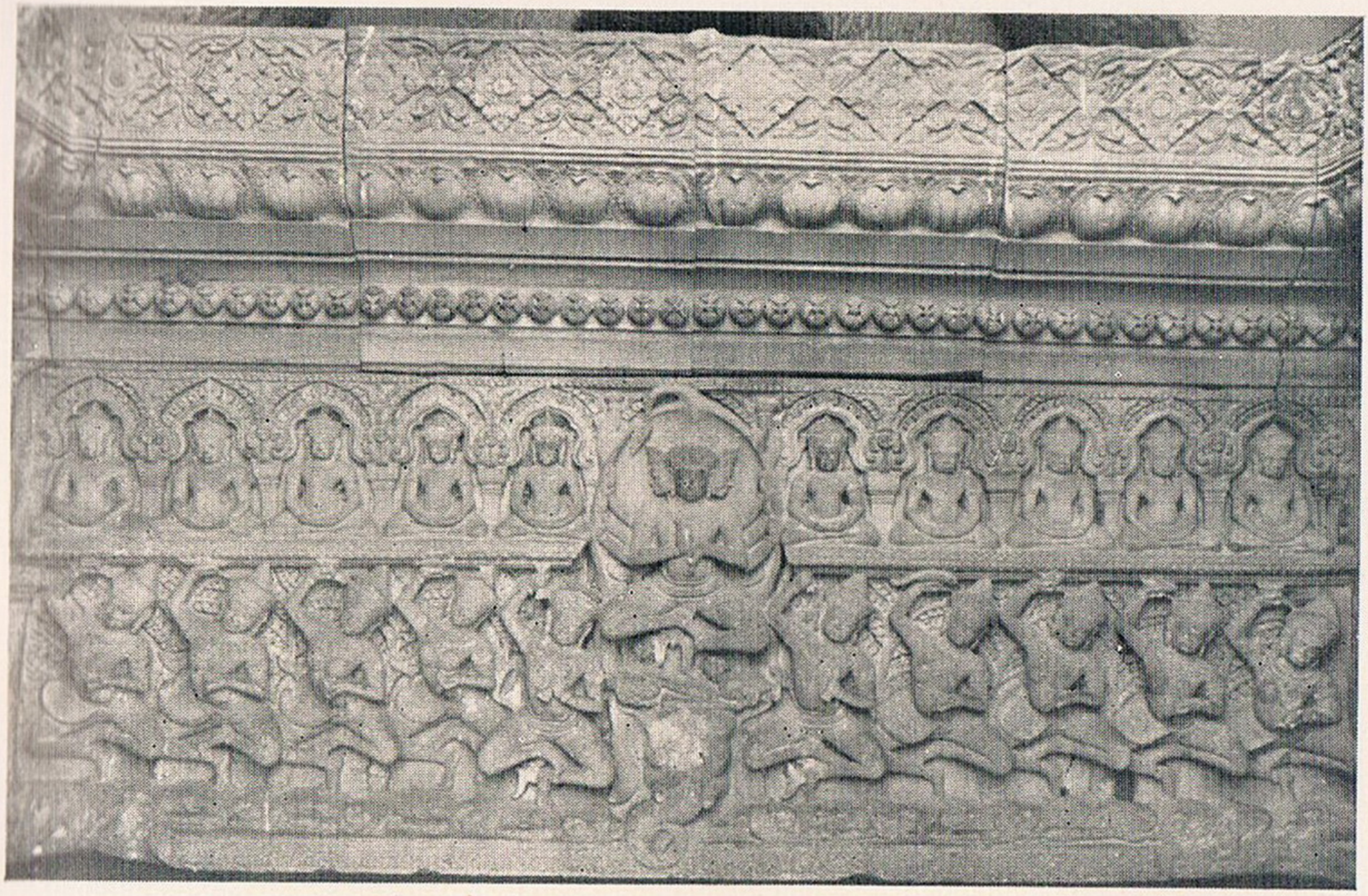
ด้านทิศตะวันตก จำหลักเป็น ๒ แถว (*รูปที่ ๑๙*) แถวบนเป็นรูปพระทรงเครื่องประทับยืนอยู่ระหว่างต้นไม้คู่หนึ่ง มีกษัตริย์นั่งเฝ้าอยู่ข้าง ๆ พร้อมด้วยบริวาร และมีกระบวนราชยานคานหามกับเครื่องสูงอยู่ริมซ้ายขวา แถวล่างเป็นรูปพนักงานชาวประโคมกับพ้อนรำ เข้าใจกันว่า เป็นเรื่องพุทธประวัติตอนทรงทรมานพระยามหาชมพู อันมีเรื่องราวอยู่ในมหาชมพูบดีสูตร

ด้านทิศเหนือ จำหลักเป็นรูปประติมา ๓ พักตร์ ๖ กร (*รูปที่ ๒๐*) ประทับนั่งอยู่ในวิมาน มีรูปเทพพ้อนรำประกอบ กล่าวกันว่าเป็นรูปวัชรสัตว์ (*วัชรสัตว์ เป็นนามหนึ่งของพระอาทิพุทธ ซึ่งเป็นพระพุทธเจ้าองค์ประถม หรือสวยัมภู เกิดขึ้นเอง ไม่มีเขตต้นและเขตปลาย*) รูปวัชรสัตว์ โดยปกติทำนั่งขัดสมาธิ สวมมงกุฎห้ากลีบ ทรงอาภรณ์อย่างพระฌานิโพธิ



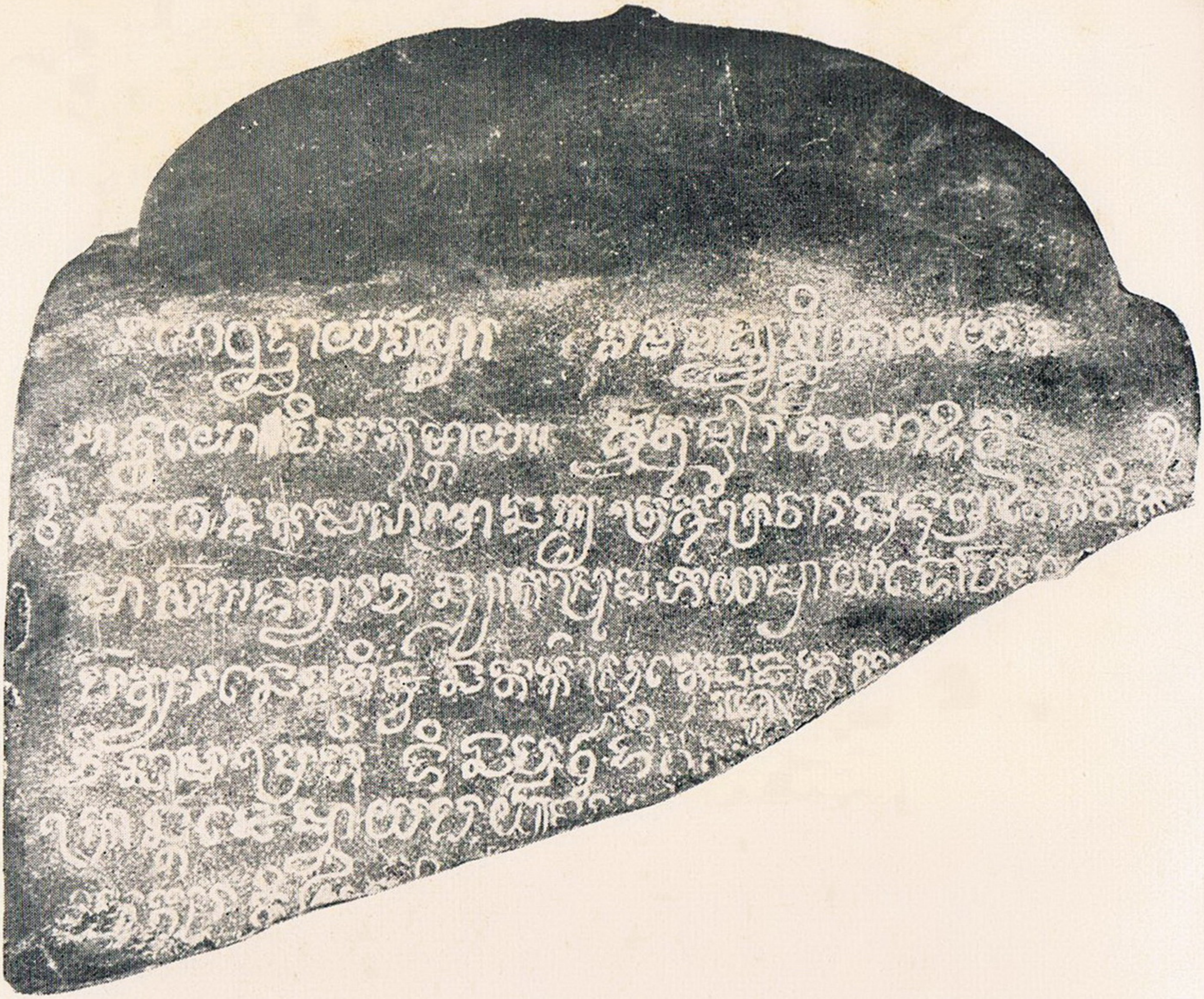
รูปที่ ๒๐ *ศิลาทับหลังประตูปรางค์ใหญ่ด้านทิศเหนือ จำหลักรูปวัชรสัตว์ (พระอาทิพุทธ)*

(ดูเรื่องหน้า ๖๒)



รูปที่ ๒๑ *ศิลาทับหลังประตูปรางค์ใหญ่ด้านทิศตะวันออก จำหลักรูปไตรโลกยวิชัย (พระอาทิพุทธ)*

(ดูเรื่องหน้า ๖๓)



รูปที่ ๒๒

ศิลาจารึกอักษรขอมภาษาสันสกฤต (ด้านหน้า)

สมัย พ.ศ. ๑๕๗๕ กับ พ.ศ. ๑๕๘๕

ขุดพบที่ริมฐานปรางค์ใหญ่มุมตะวันออกเฉียงใต้

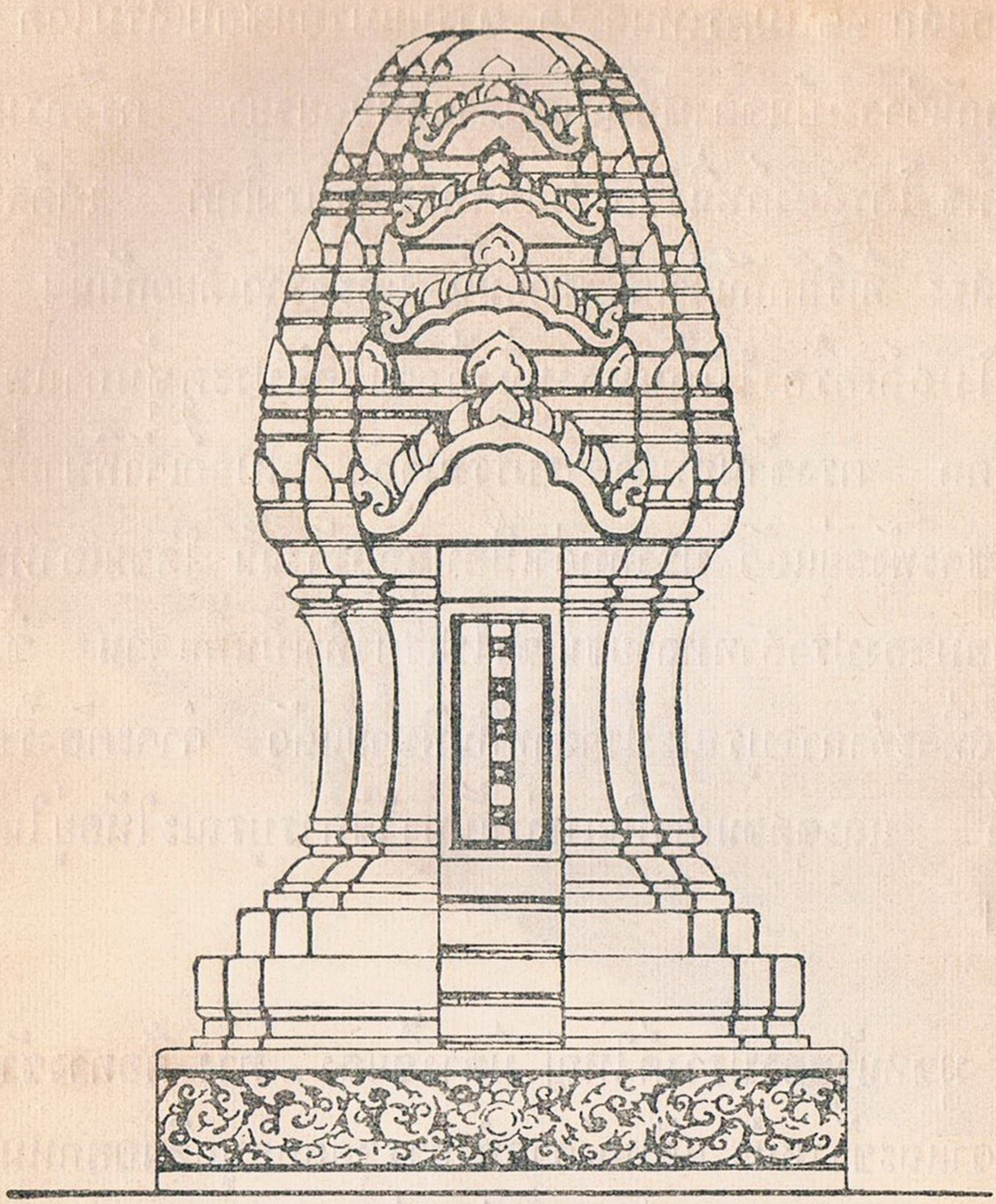
(ดูเรื่องหน้า ๖๗ และคำอ่านคำแปล หน้า ๑๐๓)

สัตว์ หัตถ์ขวาถือวัชรยกเสมอพระอุระ หัตถ์ซ้ายถือระฆังอยู่เสมอพระโสณี แต่รูปประติมา ๓ พักตร์ ๖ กร ที่ชุมประฏุปรางค์ด้านเหนือ ทำสองกรเดิมวางประสานบนพระเพลาอย่างท่าสมาธิ สองกรเบื้องขวา ถ่างถือพวงประคำ บนถือวัตถุคล้ายรูปสังข์หรือถุง สองกรเบื้องซ้าย ถ่างถือระฆัง บนถือวัตถุคล้ายรูปสังข์หรือถุง ลักษณะไม่ตรงกับรูปวัชรสัตว์นัก สงสัยว่าถ้าวัตถุในหัตถ์ทั้งสองที่ว่าคล้ายรูปสังข์นั้นเป็นรูปถุงเงินแน่นอนแล้ว รูปนี้ควรจะเป็นรูปท้าวกุเวรโลกบาลประจำทิศอุดร เพราะท้าวกุเวรหรือเวศสุวรรณนั้นในพระพุทธศาสนาลัทธิมหายานนับถือเป็นยิดัม คือ เทพผู้พิทักษ์องค์หนึ่ง มีวรรณะเป็นสีเหลือง และมีบริวาร

ด้านทิศตะวันออก จำหลักเป็น ๒ แถว *(รูปที่ ๒๑)* แถวบนเป็นพระพุทธรูปปางสมาธินั่งเรียงแถวอยู่ในเรือนแก้ว แถวล่างเป็นรูปเทพบุตรเทพธิดาพ้อนรำ ตรงกลางของรูปทั้ง ๒ แถวนี้จำหลักเป็นรูปประติมา ๔ พักตร์ ๘ กร บาทขวายื่นเหยียบรูปประติมาอีกสองรูป ซึ่งนอนคว่ำหน้าอยู่บนหัวช้าง เบื้องหลังรูปประติมา ๔ พักตร์ ๘ กรนั้น มีหนังช้างหุ้ม หางช้างโค้งอยู่เหนือพระเศียร รูปประติมานี้เชื่อกันว่าเป็นรูปไตรโลกยวิชัย แต่รูปไตรโลกยวิชัยที่ปราสาทหินพิมายนี้มีลักษณะผิดแปลกจากตำรารูปฝ่ายมหายานทางอินเดียกับธิเบต คือในตำราที่กล่าวถึงนั้น รูปไตรโลกยวิชัยไม่มีหนังช้างหุ้ม ที่มีหนังช้างหุ้มนั้นเป็นรูปประติมา

อีกองค์หนึ่ง เรียกว่า “สัมวระ” หรือ “สังวร” แต่สัมวระหรือสังวรเป็นรูปมี ๑๒ หัตถ์ หามีเพียง ๘ หัตถ์อย่างที่ปราสาทหินพิมายไม่ เมื่อมีลักษณะผิดแปลกสับสนกันดังนี้ ก็ยังเป็นเรื่องที่ทางโบราณคดีจะต้องศึกษาค้นคว้าค้นหาเค้าเงื่อนกันต่อไป (*ดูภาคผนวกเลขที่ ๕ และ ๖*)

กลางคูหาปรางค์ใหญ่ดั้งเดิมมา ถ้าถือข้อความในคำจารึกที่กรอบประตูซุ้มระเบียงคดด้านใต้เป็นแนววินิจฉัยแล้ว เชื่อว่าเป็นที่ประดิษฐานรูปประติมาซึ่งมีนามว่า “กมรเตงชคตพิมาย” และกมรเตงชคตพิมายควรทำเป็นพระพุทธรูป เนื่องด้วยปราสาทแห่งนี้เป็นพุทธสถาน แต่จะเป็นพระพุทธรูปองค์หนึ่งองค์ใดที่เคยมีอยู่ ณ สถานที่นั้น เป็นการยากที่จะชี้ได้ในเวลานี้ เพราะได้ถูกยกย้ายเคลื่อนที่กันไปเสียนมนาน จนปรากฏว่าเมื่อหลายสิบปีที่ล่วงมาแล้วมีผู้นำเอารอยพระพุทธบาทไปประดิษฐานไว้แทน ซึ่งภายหลังก็ได้ถูกเคลื่อนย้ายไปอีกเหมือนกัน ด้วยพิจารณาเห็นกันว่า เป็นของต่างรุ่นต่างสมัย ไม่เข้าเรื่องกับปราสาทหินพิมาย ปล่อยเป็นคหาว่างเปล่าไว้จะเหมาะกว่า แต่บัดนี้ได้นำพระพุทธรูปศิลายืนปางประทานอภัย สูง ๑.๕๕ เมตร ไปตั้งไว้ ทั้งนี้เพื่อจะได้เป็นที่สักการะบูชาของปวงชนและมีจิตระลึกว่าเป็นปูชนียสถานมาแต่โบราณกาล หาใช่สถานอันควรแก่การขีดเขียนทุบต่อยทำลาย หรือประกอบกิจสกปรกโสมมใด ๆ เยี่ยงพาหิรชนไม่



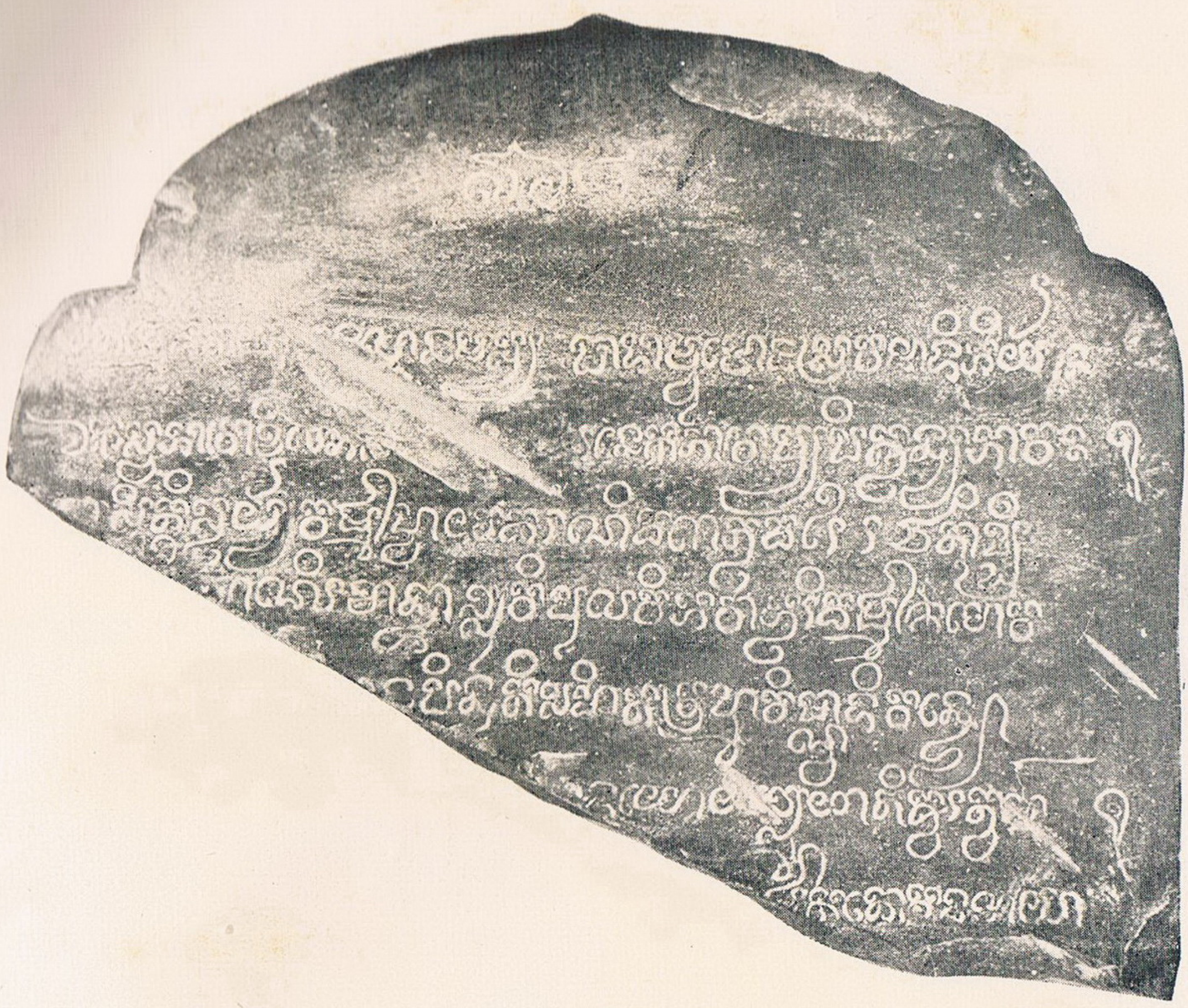
ภาพลายเส้นปรางค์ใหญ่ปราสาทหินพิมาย

นายจำรัส เกียรติก้อง วาดจากรูปจำลอง

ปรางค์องค์นี้ยอดหลุดพังไปนมนานแล้ว ยังมีแบบรูปสลักหิน ปรากฏอยู่ (*ดูภาพลายเส้นจากรูปจำลอง*) ประมาณส่วนสูงที่ยัง

เหลืออยู่สัก ๒๒ เมตรเห็นจะได้ ข้างบนมีรอยซ่อมเสริมไว้ด้วยอิฐ เข้าใจกันว่าจะเป็นของซ่อมเมื่อปลายสมัยอยุธยา ครั้งกรมหมื่นเทพพิพิธ โอรสองค์หนึ่งของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ เสด็จมาตั้งเป็นอิสระ ที่เรียกกันว่าเจ้าพิมายนั้น และคราวเดียวกันนั้น คงได้สร้างโบสถ์เครื่องไม้ขึ้นหลังหนึ่งที่ลานใกล้ประตูชุมกำแพงด้านตะวันตก ตรงข้ามกับอาคารบรรณาลัย โบสถ์เจ้าพิมายทิ้งร้างซวนเซจะพังอยู่แล้ว ปรากฏว่าเมื่อปลูกสร้างนั้น ได้ขนเอาหินส่วนประกอบของปราสาทหลายชิ้นเข้าไปเรียงทำเป็นพื้นฐาน ซึ่งถ้ามีโอกาสที่จะทำการบูรณะปราสาทหินพิมายแล้ว จำจะต้องรื้อถอนโบสถ์ และขุดขนเอาหินเหล่านั้นมาใช้การบูรณะให้อยู่ในที่เดิมต่อไป

มุขหน้าของปรางค์ใหญ่ มีทางขึ้นลง ๓ ทาง คือทางข้างซ้าย ข้างขวาและข้างหน้า แต่หลังจากทำการขุดลอกมูลดินออกหมดเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๗ ปรากฏว่ามีบันไดอยู่แต่ที่ทางข้างซ้ายและขวาเท่านั้น ส่วนข้างหน้าซึ่งตรงกับประตูชุมระเบียงคดด้านทิศใต้นั้น ยังหาได้สร้างเสร็จไม่ จึงมีการใช้ทรายถมสูงขึ้นมาจากระดับพื้นดินเดิมราว ๕๐—๖๐ เซนติเมตร แล้วเอาแลงท่อนใหญ่ ๆ ปูเรียงเป็นพื้นอยู่บนทรายอีกชั้นหนึ่ง สูงขึ้นมาราว ๕๐ เซนติเมตร เป็นทางเดินเข้าสู่มุขหน้าปรางค์ใหญ่ ในคราวขุดลอกมูลทรายถมทางเดินตรงนั้นออก ได้พบหม้อสัมฤทธิ์ ๖ ใบ ใส่แผ่นเงินและแผ่นเงินชุบทอง



รูปที่ ๒๓

ศิลาจารึกอักษรขอมภาษาสันสกฤต (ด้านหลัง)

สมัย พ.ศ. ๑๕๗๙ กับ พ.ศ. ๑๕๙๔

ขุดพบที่ฐานปรางค์ใหญ่มุมตะวันออกเฉียงใต้

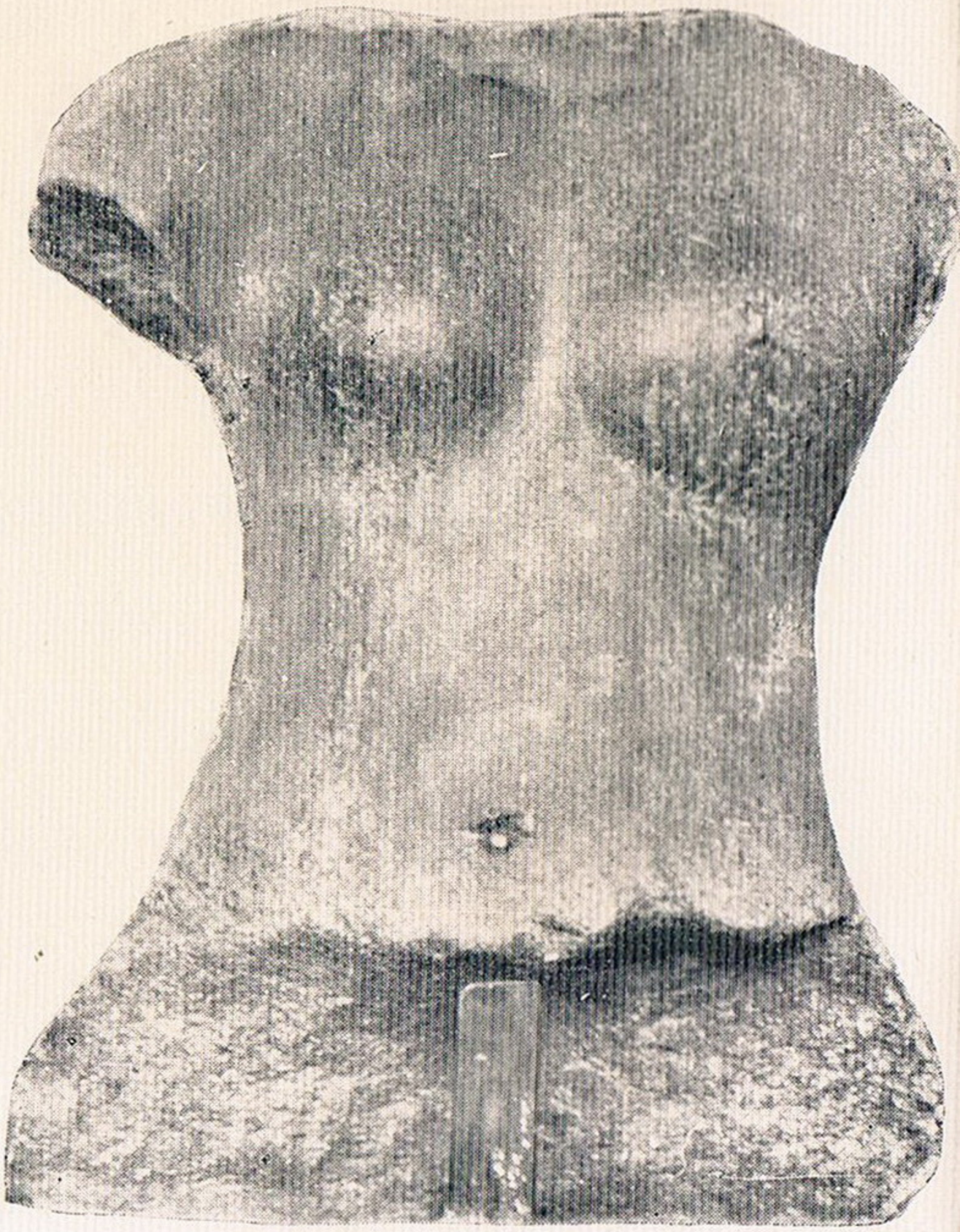
(ดูเรื่องหน้า ๖๗ และคำอ่านคำแปล หน้า ๑๐๕)



รูปที่ ๒๔

รูปประติมาฉลองพระองค์
พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗
ซึ่งครองประเทศกัมพูชา
(พ.ศ. ๑๗๒๔ — ๑๗๔๔)
เดิมเรียกกันว่า ท้าวพรหมทัต
เวลานี้อยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ
กรุงเทพ ฯ

(ดูเรื่องหน้า ๖๐ และ ๗๗)



รูปที่ ๒๕

รูปนางอรพินทุ์
ศิลปแบบลพบุรี
เวลานี้อยู่ใน
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

(ดูเรื่องหน้า ๖๐)

ทำเป็นแผ่นสี่เหลี่ยมเล็กบ้างใหญ่บ้าง คล้ายแผ่นตะกรุด ส่วนมากผุเสียหมด ชิ้นดี ๆ ดุนเป็นลายดอกจันทน์ ลายสังข์ ลายหัวนาค มีอักษรขอมอ่านว่า ลาภะ, ชยะ, ฤทธิ ฯลฯ และในหม้อเหล่านั้นมีชากเมล็ดข้าวเปลือกติดแน่นอยู่ด้วย

ที่มุมปรางค์สองข้างบันไดด้านทิศเหนือ มีท่อนหินสี่เหลี่ยมจำหลักลายเป็นสองตอนปักอยู่ ๒ ต้น แต่เดิมมา ก่อนทำการขุดแต่งแลเห็นกันเพียงต้นเดียว คือด้านที่อยู่ทางชักตะวันตก เล่ากันว่าเป็นยอดปรางค์ใหญ่ที่หล่นลงมาปักดินอยู่ ครั้นขุดแต่งเอามูลดินบริเวณฐานปรางค์ด้านเหนือออกหมดแล้ว ได้พบปักอยู่ทางชักตะวันออกอีกต้นหนึ่ง หักเหลืออยู่เหนือพื้นดินเล็กน้อย ได้ขุดตรวจดู ปรากฏว่ามีท่อนหินฝังอัดกระหนาบไว้รวมทั้ง ๔ ด้านกันซวนเซ จึงหาใช่เป็นของร่วงหล่นลงมาปักดินไม่ ที่ปลายเสาสี่เหลี่ยมนี้มีเดือยอยู่ด้วย จะเป็นเสาทำปักคู่กันไว้เพื่อประโยชน์อย่างใดยังไม่ทราบได้

อนึ่ง เมื่อขุดแต่งริมฐานปรางค์ใหญ่ด้านใต้ชักตะวันออกค้นพบศิลาจารึกหักแผ่นหนึ่งเป็นอักษรขอมภาษาสันสกฤต มีตัวอักษรทั้งด้านหน้าด้านหลังหมกจมอยู่ ในคำจารึกนั้นปรากฏพระนามพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ และมหาศักราช ๙๕๙ กับ ๙๖๙ (พ.ศ. ๑๕๗๙ กับ ๑๕๘๙) เป็นของสำคัญที่ควรจะได้ศึกษาค้นคว้ากันต่อไป (รูปที่ ๒๒ – ๒๓)

ในคราวขุดแต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๗ นั้น เจ้าหน้าที่ของกรมศิลปากรได้ดำเนินงานขุดลอกที่บริเวณลานชั้นในกับระเบียงคตเสร็จเรียบร้อย เกิดผลให้ได้เห็นได้ชมรูปทรงส่วนสัดของปราสาทหินพิมายชัดแจ้งยิ่งกว่าที่เคยเห็นกันมาแต่ก่อน ๆ กล่าวโดยย่อ ก็คือได้เห็นฐานของปรางค์ใหญ่ ปรางค์พรหมทัต ปรางค์หินแดง ฐานระเบียงคตด้านใน ตลอดจนทางเดินของระเบียงนั้น พร้อมทั้งได้ศิลาจารึกรวม ๓ ชิ้น ดังกล่าวมาข้างต้น

ถ้าได้มีโอกาสขุดแต่งตามหลักวิชาโบราณคดี ในโอกาสต่อไป เราอาจได้หลักฐานเป็นความรู้ อำนวยประโยชน์แก่การศึกษาประวัติศาสตร์และโบราณคดีในดินแดนไทยเพิ่มขึ้นอีกโดยถูกต้อง

อายุของปราสาทหินพิมาย

ในคำจารึกที่แผ่นหินกรอบประตูซุ้มระเบียงคตด้านทิศใต้กล่าวข้อความและปีศักราชไว้เป็นแนวทางที่จะหยิบยกมาพิจารณาค้นหาอายุของการสร้างปราสาทหินพิมาย เป็นตอน ๆ คือ

ตอนที่ ๑ ว่า เมื่อมหาศักราช ๑๐๓๐ (พ.ศ. ๑๖๕๑) แรม ๙ ค่ำ เดือนยี่ วันอาทิตย์ กมรเตงอัญศรีวิเรนทราธิบดีวรมะเมืองโณกวะกุลสถาปนา (สร้าง) กมรเตงชคตเสนาบดีไตรโลกยวิชัย ซึ่งเป็นเสนาบดีแห่งกมรเตงชคตวิมาย ฯ

ตอนที่ ๒ ว่า เมื่อมหาศักราช ๑๐๓๑ (พ.ศ.๑๖๕๒) แรม ๖ ค่ำ เดือนอ้าย วันพุธ กระทำพิธีสังวัจฉรปุณณมี (พิธีครบรอบปี)...ฯ และเอ่ยถึงชื่ออาศรมแห่งหนึ่งว่า ศรีวิเรนทราศรม...ฯ

ตอนที่ ๓ ว่า ในปีมหาศักราช ๑๐๓๑ (พ.ศ.๑๖๕๒) ขึ้น ๕ ค่ำ เดือนยี่ วันพุธ ได้สร้างเมือง ณ ที่ดินอันว่างเปล่า..... แล้วได้มอบให้คนใช้ของกมรเตงอัญเสนาบดีไตรโลกยวิชัย แบ่งกันเป็นรายบักษุดูแลรักษามูลนิธิ (*แห่งศรีวิเรนทราศรม*) ฯ

ตอนที่ ๔ ว่า ในปีมหาศักราช ๑๐๓๑ (พ.ศ.๑๖๕๒) กมรเตงอัญศรีวีรวรมะ.....ถวายของแด่พระแก่กมรเตงชคตเสนาบดีไตรโลกยวิชัย.....อุทิศผลบุญเหล่านั้นแด่พระบาทกมรเตงอัญศรีธรณินทรวรมะเทวะ ฯ

ตอนที่ ๕ ว่า เมื่อมหาศักราช ๑๐๓๔ (พ.ศ. ๑๖๕๕) เตงตวนประสานบุตรพระกมรเตงอัญศรีวิเรนทราธิบดีวรมะเมืองโฉกวะกุล ถวายของแด่กมรเตงชคตวิมาย

ในข้อความทั้ง ๕ ตอนนี้ มีปีศักราชแก่และอ่อนที่สุด คือ พ.ศ. ๑๖๕๑ กับ พ.ศ. ๑๖๕๕ และมีนามกษัตริย์องค์หนึ่ง คือ พระบาทกมรเตงอัญศรีธรณินทรวรมะเทวะ ซึ่งในทางโบราณคดีกำหนดเรียกกันโดยทั่วไปว่าพระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๑ ครองราชย์

ระหว่าง พ.ศ. ๑๖๕๐ ถึง พ.ศ. ๑๖๕๖ โดยเหตุนี้ ชั้นแรกเมื่ออ่านแปลศิลาจารึกแผ่นนี้เป็นความรู้อย่างกระท่อนกระแท่น จึงมักเข้าใจกันว่าปราสาทหินพิมายเป็นของสร้างขึ้นราว พ.ศ. ๑๖๕๑ แต่ต่อมาภายหลังอ่านแปลรู้เรื่องชัดเจน ปรากฏว่า บีศักราชนั้นหาใช่บีที่สร้างปราสาทหินไม่ เป็นแต่เพียงบีสร้างรูปประติมาชคตเสนาบดีไตรโลกยวิชัยเท่านั้น ความเข้าใจข้อนี้นักเปลี่ยนแปลงไป ยิ่งเมื่อพ.ศ. ๒๔๙๗ ได้ขุดพบฐานมีจารึกว่า ศรีวิเรนทราธิบดีวรมะเมืองโฉกวะกุลสถาบกกมรเตงชคตเสนาบดี เข้าด้วย ยิ่งเป็นหลักฐานสนับสนุนข้อความในแผ่นจารึกกรอบประตูซุ้มด้านใต้แน่นแฟ้นมากขึ้น น่าเสียดายรูปประติมาชคตเสนาบดีไตรโลกยวิชัยได้ถูกเคลื่อนย้ายไปเสียจากฐานนี้ หากยังคงอยู่กับที่ก็จะเพิ่มพูนประโยชน์ในการศึกษาศิลปกรรมยุคนั้นเป็นอย่างดี อย่างไรก็ตาม ความในจารึกที่กรอบประตูซุ้มมีเป็นสำคัญอยู่อย่างหนึ่ง คือกล่าวถึงกมรเตงชคตวิมาย

กมรเตงชคตวิมาย แปลตามความหมายว่า พระผู้ควรเคารพนับถือของปวงชนซึ่งมีนามว่า วิมาย เนื่องด้วยปราสาทหินพิมายเป็นพุทธสถาน รูปประติมาสำคัญของปราสาทแห่งนี้ ควรเป็นพุทธประติมา การสร้างรูปประติมาไตรโลกยวิชัยขึ้นเป็นเสนาบดีหรือองค์บริวาร เมื่อ พ.ศ. ๑๖๕๑ แสดงว่าพระพุทธประติมาวิมายย่อมต้องมีอยู่ก่อนแล้ว และควรจะอยู่ที่ปรางค์องค์ใหญ่ เพราะ

เป็นสิ่งสำคัญของสถานที่ พระพุทธประติมาวิมายมีรูปร่างลักษณะเป็นอย่างไร สร้างขึ้นเมื่อใด ในปัจจุบันนี้ไม่มีผู้ใดเคยพบเห็นยืนยันด้วยถูกเคลื่อนหายไปเสียจากปราสาทหินพิมายนมนานแล้ว จึงเป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้นักโบราณคดีผู้ชำนาญทางประติมากรรม หรือศิลาจาริก ไม่อาจจะกำหนดลงไปได้ ว่าปราสาทหินแห่งนี้สร้างสรรกันมาแต่สมัยไหน ความรู้เรื่องอายุของโบราณสถานแห่งนี้จึงเป็นปัญหาค้างมานาน จนเมื่อราว ๑๔—๑๕ ปีล่วงมา นายปามังติเอร์ (H. Parmentier) ชาวฝรั่งเศส ผู้เชี่ยวชาญทางสถาปัตยกรรมโบราณ เคยทำการบูรณะโบราณสถาน ในประเทศกัมพูชา มีโอกาสมาตรวจพิจารณาปราสาทหินพิมาย แล้วเขียนแสดงความคิดที่ได้จากการพินิจพิเคราะห์แบบอย่างการสร้างซุ้มและมุขหน้าของปรางค์ใหญ่ไว้ในหนังสือ L'art architectural Hindou dans l'Inde et en extrême orient, Paris, 1948 หน้า ๑๑๒ ว่าปราสาทหินพิมาย น่าจะเป็นฝีมือช่างสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๕๔๕–๑๕๙๒) และให้ตัวอย่างเปรียบเทียบว่าเป็นแบบรุ่นเดียวกับปราสาทวัดเอกและวัดบาเสดซึ่งอยู่ในเขตเมืองพระตะบอง อันเป็นของสร้างในรัชกาลกษัตริย์พระองค์นั้น หากหยิบยกเอาความเห็นของผู้เชี่ยวชาญทางสถาปัตยกรรมดังกล่าวนี้ไปพิจารณาควบคู่กับเศษศิลาจาริกซึ่งปรากฏพระนามพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ และมีมหาศักราช ๙๕๘ กับ ๙๖๘ (พ.ศ. ๑๕๗๙

กับ พ.ศ. ๑๕๔๙) แล้ว (*ดูภาคผนวกเลขที่ ๗*) ชวนให้คิดว่าศิลาจารึกแผ่นนั้นน่าจะเป็นของประจำอยู่ที่ปรางค์องค์ใหญ่แห่งปราสาทหินพิมาย และแสดงถึงอายุขัยด้วย ปราสาทหินพิมายเท่าที่เห็นอยู่เวลานี้เป็นของสร้างใหญ่โต มีปริมณฑลกว้างขวาง เข้าใจว่า หลังจากแรกสถาปนาแล้ว คงจะได้สร้างหรือบูรณะเพิ่มเติมเป็นระยะ ๆ มาจนถึงรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ซึ่งกล่าวกันว่ามีรูปท้าวพรหมทัตเป็นประติมาฉลองพระองค์

พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑

พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ มีพระนามปรากฏในศิลาจารึกซึ่งพบที่ศาลสูงจังหวัดลพบุรี และที่ปราสาทหินเขาพระวิหาร จังหวัดศรีสะเกษว่า “พระบาทกมรเตงกำตวน อันศรีสูรยวรรมเทว*” พระองค์ทรงทนุบำรุงการพระศาสนาทั้งพุทธและพราหมณ์ แต่มีส่วนโน้มเอียงมาทางพุทธศาสนามาก ท่านศาสตราจารย์ยอชเซเดส์อธิบายถึงกษัตริย์พระองค์นี้ไว้ในหนังสือประชุมศิลาจารึกสยามเล่ม ๒ มีประเด็นที่น่าสนใจนำมากล่าวในที่นี้ ๓ ประการ คือ

ประการที่ ๑ ว่าเป็นราชโอรสของพระยาชัยวก ผู้ครองเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งยกกองทัพขึ้นมาชิงเมืองละโว้ (*ลพบุรี*)

---

*คำว่า “วรรมเทว” นี้เห็นจะตรงกับ “พรหมเทพ” ดังมีใช้ในตำนานพระปฐมเจดีย์ว่า พระยาศรีสิทธิไชยพรหมเทพ



รูปที่ ๒๖

ศิลาทับหลังประตูปราสาทหินพิมาย จำหลักเป็นภาพนักรบ

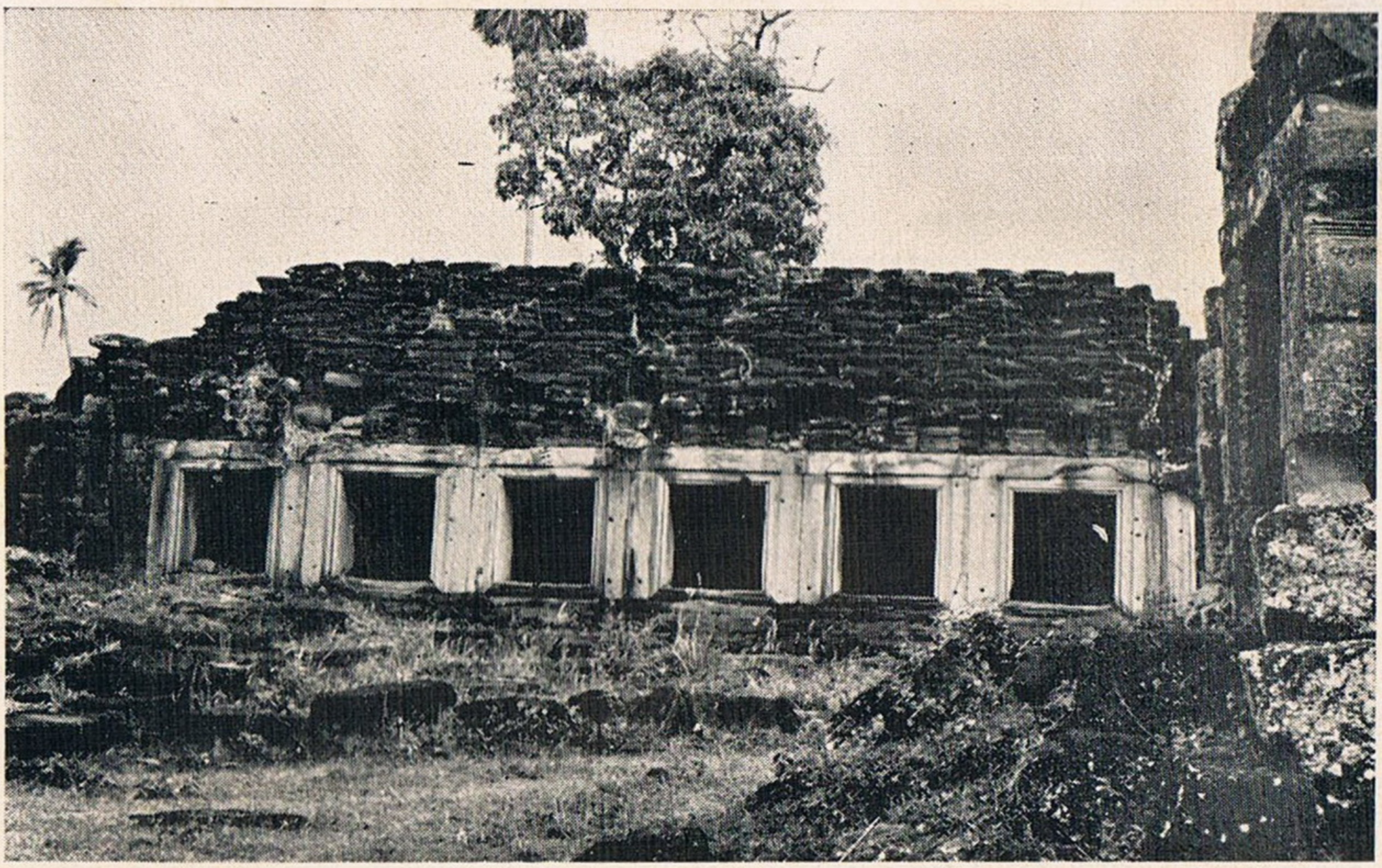
ก่อนถูกสะกัดทำลาย



รูปที่ ๒๗

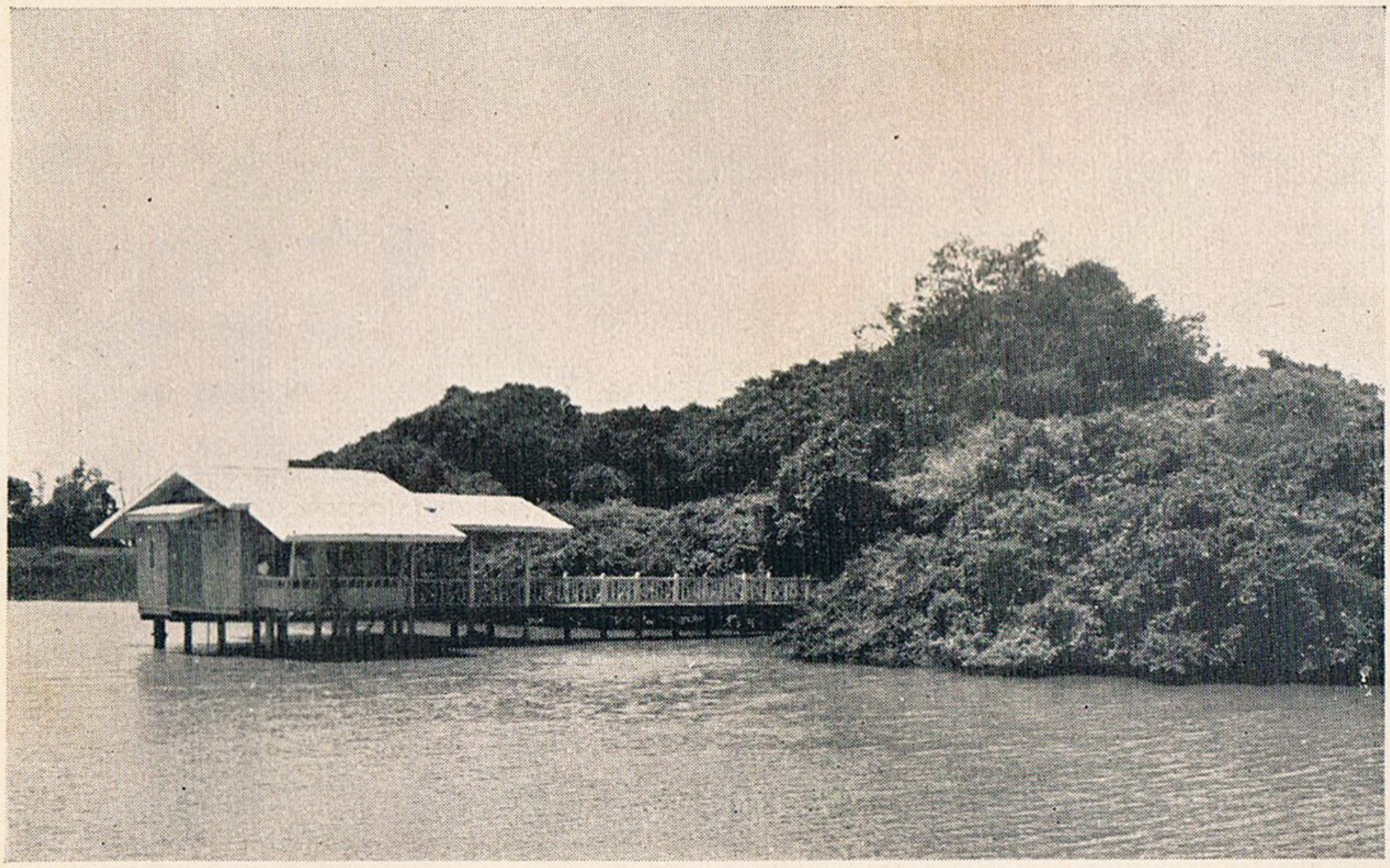
ศิลาทับหลังประตูปราสาทหินพิมาย จำหลักเป็นภาพนักรบ

ถูกผู้ร้ายลักสะกัดเอาหน้าภาพออก



รูปที่ ๒๘ *ระเบียงคต ปราสาทหินพิมายด้านทิศใต้*

(ดูเรื่องหน้า ๕๘)



รูปที่ ๒๙

ไทรงาม อยู่ที่บริเวณอ่างเก็บน้ำชลประทาน อำเภอพิมาย

(ดูเรื่องหน้า ๗๙)

ได้จากพระยาอุจฉิตตจักรวรรดิ์ ซึ่งกำลังทำสงครามติดพันอยู่กับพระยาตราพก ผู้ครองนครหริภุญชัย (ลำพูน)

ประการที่ ๒ ว่าเมื่อได้ขึ้นเสวยราชสมบัติในประเทศกัมพูชาแล้ว ได้ทรงยกแคว้นละโว้ซึ่งพระราชบิดาได้จากพระยาอุจฉิตตจักรวรรดิ์ เข้ารวมอยู่ในราชอาณาจักรกัมพูชาด้วย

ประการที่ ๓ ว่าทรงนำเอาคำ "กำตวน (*กัตวน*)" ซึ่งเพี้ยนมาจากคำมลายู "ตวน" แปลว่า "เจ้า" มาใช้ในพระบรมนามาภิไธย

ประการที่ ๑ (*ตามที่ผู้เขียนได้สอบค้น*) ปรากฏว่าสงครามชิงกรุงละโว้ครั้งพระยาชีวก เมืองนครศรีธรรมราช เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๔๔๖ ก่อนรัชสมัยของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ร่วมร้อยปี ฉะนั้น พระองค์ท่านจะเป็นราชโอรสของพระยาชีวกเมืองนครศรีธรรมราชไม่ได้เป็นแน่นอน อาศัยเหตุข้อนี้ประเด็นประการที่ ๒ ที่ว่าทรงยกเอาแคว้นละโว้เข้าไปรวมอยู่ในราชอาณาจักรกัมพูชาก็ย่อมจะตกไปด้วย

อนึ่ง หลังจาก พ.ศ. ๑๔๔๖* แล้วไม่นานนัก ปรากฏว่าแคว้นละโว้เปลี่ยนชื่อใหม่เป็นบูรพโกศลกัมโพชนคร หรือเรียกสั้น ๆ ว่ากัมโพชนคร เรียกชาวเมืองว่า ชาวกัมโพชและเอ่ยพระนามกษัตริย์

---

*ดูหนังสือพุทธานุสรณ์ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๐ ตอนตำนานหริภุญชัยหน้า ๖๔

ว่า พระเจ้ากัมโพชราช กัมโพชนครเป็นชื่อเรียกเมืองละโว้สืบมา จนสมัยกรุงศรีอยุธยา ดังปรากฏในชินกาลมาลีปกรณ์*

ศิลาจารึกที่ปราสาทเขาพระวิหารกล่าวว่า พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ หรือ พระบาทกมรเตงกาตวนอญศรีสูรยวรรมเทว สืบราชสกุลมาแต่พระบาทกมรเตงอัญศรีนทรวรรมเทว และมีพระอัครมเหษีทรงนามว่ากมรเตงอัญศรีวีรลักษมีมหาเทวี เป็นผู้สืบราชสกุลมาแต่พระบาทศรีหรรษวรรมเทว (ที่ ๑) กับพระบาทศรีศานวรรมเทว (ที่ ๒) บรรพกษัตริย์ดังกล่าวนี้ มีระยะเวลาครองราชย์ คือ

พระเจ้าศรีนทรวรรมเทว		พ.ศ. ๑๖๙—๑๗๓
พระเจ้าศรีหรรษวรรมเทว	(ที่ ๑)	พ.ศ. ๑๗๕๓ ถึงหลัง พ.ศ. ๑๗๖๕
พระเจ้าศรีศานวรรมเทว	(ที่ ๒)	พ.ศ. ๑๗๖๗

พระเจ้าศรีนทรวรรมเทว เป็นกษัตริย์ครองราชอาณาจักรฟูนัน (*โพน่าน*) ระหว่าง พ.ศ. ๑๖๙ ถึง พ.ศ. ๑๗๓ มีเค้าว่าเป็นเชื้อสายไปจากแคว้น พัน — พัน ซึ่งฟังเสียงใกล้กับพุนพินสันนิษฐานกันว่าน่าจะอยู่ที่บริเวณอ่าวบ้านดอน อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี

---

* ดู—ชินกาลมาลีปกรณ์ น. ๑๐๒

ส่วนพระเจ้าศรีหรรษวรรมเทว (ที่ ๑) กับพระเจ้าศรีศานวรรมเทว (ที่ ๒) สืบชัติยวงศ์มาแต่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ (พ.ศ. ๑๓๒๓—๑๓๙๗) แห่งราชวงศ์ไศเลนทร อันราชวงศ์ไศเลนทรนั้นเป็นราชวงศ์กษัตริย์แห่งอาณาจักรศรีวิชัย ปกครองดินแดนอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของมลายูและประเทศชวา ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒—๑๘ แม้พระยาช่วกเมืองนครศรีธรรมราชที่มาชิงกรุงละโว้ก็เป็นกษัตริย์ราชวงศ์นี้ ฉะนั้น พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ กับพระอัครมเหสีจึงเป็นเชื้อสายกษัตริย์ทางดินแดนทะเลใต้ ไม่ใช่หน่อเนื้อกษัตริย์ขอม—เขมร การที่ทรงนำเอาคำ "กำตวน (*กอตวน*)" มาใช้ในพระนามาภิไธยดังกล่าวในประเด็นประการที่ ๓ โดยพระประสงค์จะแสดงถึงราชตระกูลวงศ์ของพระองค์ไว้ให้ชัดแจ้ง ก็อาจเป็นได้ อันคำว่า "กำตวน—ตวน—ตวนกู—ตนกู" ในภาษามลายูที่แปลว่าเจ้านั้น นักสำรวจคำไทยในศิลาจารึกผู้หนึ่งได้เขียนเรื่อง "จารึกสมเด็จพระราชชนนีศรีธรรมราชมาดา*" (*จากศิลาจารึกหลักที่ ๔ ค. ในหนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๓ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๐*) หยิบยกคำว่า "ตนสมเด็จ" ในศิลาจารึกมากล่าวว่า

"ตนสมเด็จ" หากเทียบกับ "องค์สมเด็จ" น่าจะไปด้วยกันได้ คำว่า "ตน" ในที่นี้จะแปลว่ากระไร *ตน* ผสมกับ *กู* เป็น

---

* ดูหนังสือพิมพ์ตำรวจรายปักษ์ ปีที่ ๒๗ เล่มที่ ๗ วันที่ ๑ เมษายน ๒๕๐๑

ตนกู เทียบกับคำว่า เจ้า ผสมกับ กู เป็น เจ้ากู ตนกู—เจ้ากู ตามแนวนี้ได้แปล ตน ว่า เจ้า จะขัดข้องหรือไม่ ตนและกูเป็นภาษาไทยใช่ไหม เมื่อได้ยินคำว่า ตนกู ทางภาคใต้ ชวนจะให้นึกว่าเป็นภาษามลายูเสียร่ำไป

นี่เป็นข้อสังเกตที่ชวนขบคิดอยู่เหมือนกัน

พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ คงเป็นหน่อกษัตริย์กัมโพชนคร (ละโว้) ที่สืบตรงมาจากพระยาชัวกเมืองนครศรีธรรมราช และเรืองอานุภาพเข้าไปครองประเทศเขมร โดยการอภิเษกสมรสกับพระนางศรีวีรลักษมีมหาเทวี เจ้าหญิงแห่งราชวงศ์กษัตริย์ไศเลนทร ซึ่งสืบสายมาจากพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒

ดินแดนทะเลใต้แห่งราชวงศ์ไศเลนทร เป็นแหล่งกำเนิดศิลปกรรมแบบศรีวิชัย อันมีลักษณะละม้ายคล้ายคลึงกับศิลปกรรมแบบเชียงแสน ราวกับจะเป็นอย่างหนึ่งอย่างเดียวกัน จึงเป็นที่น่าสงสัยว่า ชนชาติผู้ประดิษฐ์ศิลปกรรมทั้งสองแบบนี้จะมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกันอย่างหนึ่งอย่างใดต่อกันในกาลครั้งกระโน้นก็ได้

ในยุคกัมโพชนคร (ละโว้) ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ เป็นต้นมาได้เกิดศิลปกรรมแบบหนึ่งขึ้น ซึ่งแรกเริ่มเดิมทีก็เกิดแต่การผสมแห่งลักษณะของศิลปทวารวดี ศิลปศรีวิชัย และศิลปละโว้ แล้วจึงกลายเป็นลักษณะของตัวเองโดยเอกเทศ ศิลปกรรมยุคนี้ คือ แบบอู่ทอง (*หรือลพบุรีตอนต้น*) และอาจจะแพร่หลาย

เข้าไปเป็นแบบอย่างทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ แทบตลอดลุ่มน้ำแม่โขง โดยเดชานุภาพของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ก็อาจเป็นได้ เมื่อความสำคัญทางการเมืองเปลี่ยนแปรจากยุคกัมโพชนครเป็นยุคอโยธยา ศิลปกรรมอู่ทองก็ยืนยงคงคู่อยู่กับความเจริญของอโยธยาสืบมาจนเข้าสู่สมัยอยุธยาแห่งพุทธศตวรรษที่ ๒๐

พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗

พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ซึ่งเชื่อกันว่ามีรูปท้าวพรหมทัตเป็นประติมากรรมองค์กับมีศิลาจารึกค้นพบที่ระเบียงคตด้านตะวันออกเฉียงใต้ แถลงถึงกรณียกิจนั้น ทรงเกี่ยวข้องกับปราสาทหินพิมายโดยเหตุแผ่อานุภาพจากประเทศกัมพูชา เข้ามาปกครองบ้านเมืองแถบจังหวัดนครราชสีมาหรือโดยเหตุสถานใด ตามสายราชสกุลวงศ์ พระองค์เป็นโอรสของพระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๒ พระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๒ (พ.ศ. ๑๖๔๓) เป็นราชนัดดาของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๖ ครองประเทศกัมพูชาเมื่อ พ.ศ. ๑๖๒๕—๑๖๕๐ และว่าเป็นผู้สร้างประสาทหินวัดพนมวัน เป็นราชโอรสของพระเจ้าหิรัณยวรมันแห่งมหิธรปุระ นครมหิธรปุระนี้นักโบราณคดีสันนิษฐานกันว่า อยู่ทางเทือกเขาดงรักแถวจังหวัดนครราชสีมาภูมิสถานตามคำสันนิษฐานนั้น เข้าใจว่าถ้าไม่อยู่ในท้องที่อำเภอบักธงไชย ก็อาจจะอยู่ที่เมืองเสมาหรือโคราฆปุระ ในอำเภอ

สูงเนินก็ได้ อย่างไรก็ตาม ถ้ามหิธรปุระอยู่ในแขวงนครราชสีมาแล้ว ก็ย่อมแสดงว่าถนนกล่าวนี้เป็นบิตุภูมิของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ พระองค์เห็นจะทรงบำรุงรักษาปราสาทหินพิมายและอื่น ๆ ในฐานะเป็นบิตุภูมิ มากกว่าจะแผ่กฤษดานุภาพเข้ามาครอบครอง

จากการพิจารณาลักษณะรูปท้าวพรหมทัต ซึ่งถ้าเป็นรูปประติมาฉลองพระองค์และเหมือนพระวรลักษณ์จริง ๆ แล้ว กษัตริย์พระองค์นี้ย่อมจะเป็นชนเผ่าหรือตระกูลหนึ่ง ที่มีสายสมพงศ์มาแต่ชาวอินเดีย เพราะส่วนสัดกายวิภาคแห่งรูปประติมานั้นแสดงออกซึ่งลักษณะกำยำพ่วงพีของชนชาตินั้น

อนึ่ง ในบริเวณเมืองโคราฆปุระนั้นเอง ก็มีชื่อเรียกสถานที่แห่งหนึ่งว่า “เมืองแขก” ด้วย ชนเผ่าเดือดผสมทำนองนิโกรอย่างไรที่โบราณเรียกว่า “ขอม” กษัตริย์วงศ์มหิธรปุระ จะเป็นแขกขอมหรือแขกพราหมณ์ และจะได้ครอบครองบ้านเมืองเป็นเอกเทศ หรือมีสัมพันธภาพประการหนึ่งประการใดกับอาณาจักรทางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก็ตามที แต่มีสิ่งน่าพิศวงเท่าที่เคยสังเกตเห็นอย่างหนึ่งคือ ปราสาทหินบรรยงก์ (*บายน*) ในนครธม ซึ่งพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ เป็นผู้สร้างนั้น มีศิลปแบบอู่ทองคละปนอยู่มิใช่น้อย

ไทรงาม

หลังจากที่ได้เที่ยวชมจังหวัดนครราชสีมา จนสุดปลายทางถึงที่ปราสาทหินพิมายตามแนวความรู้ทางประวัติศาสตร์โบราณคดีด้วยความเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้าแล้ว ควรจะไปพักผ่อนหย่อนใจเพื่อรื่นรมย์ที่ร่มไม้ไทรอันมีสาขากว้างใหญ่ไพศาลแห่งหนึ่ง ในบริเวณอ่างเก็บน้ำชลประทาน อำเภอพิมาย ห่างจากปราสาทหินออกไปทางตะวันออกประมาณ ๑ กิโลเมตรเศษ ไทรใหญ่แห่งนี้มีชื่อเสียงโด่งดังว่าไทรงาม มาแต่ครั้งสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง เสด็จประพาสพิมายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕

ก่อนจะจบเรื่อง ขอแนะนำเพิ่มเติมแก่ผู้ที่จะไปทัศนาจรว่าถ้าจำเป็นจะต้องค้างแรมแล้ว ที่ในเมืองนครราชสีมา มีสถานจำหน่ายอาหารและเครื่องดื่ม ตลอดจนโรงแรมที่จะอำนวยความสะดวกสบายตั้งอยู่แถวบริเวณประชุมพลหลายแห่ง เช่น โรงแรมสามัคคีทหารบก กับ โรงแรมเมืองทอง เป็นต้น.

ภาคผนวก

ภาคผนวกเลขที่ ๑

จารึกภาษาเขมร ม.ศ. ๑๐๐๔ (พ.ศ. ๑๖๒๕)

วัดพนมวัน ตำบลบ้านโพธิ์ อำเภอเมือง

จังหวัดนครราชสีมา

นายฉ่ำ ทองคำวรรณ อ่านและแปล

---

๑. สิทฺธิ สฺวสฺติ โอ๎ นมศฺ ศิวาย ๑๐๐๔ ศก
๒. ปฺรฺณมี กรฺตฺติก กฺฤติกาฤกฺษสงฺกฺรานฺต ศุกฺรวาร
๓. ดิ นุ วฺระ กำมฺรเตง อญ ลกฺษฺมีนฺทฺร (ว) รฺมฺม ด
ผฺอฺวน เอ
๔. กทา นุ วฺระ กำมฺรเตง อญ ภูเปนฺทฺรว
๕. รฺมฺม ดิ วฺระ บาท กำมฺรเตง อญ ศฺรีชยว
๖. รฺมฺมเทว บนฺทฺวล บิ เปฺร ปริปาลน เทวาศฺรม
๗. สมยุค นุ วฺระ กำมฺรเตง อญ ราเช
๘. นฺทฺรวรฺมฺม เสนาปติ กนฺดาล วล วฺระ กำมฺร
๙. เตง อญ ตฺรวาง ตนฺโนต วฺระ สภา
๑๐. ปติ วฺระ กำมฺรเตง อญ กวีนฺทฺราลย
๑๑. อธฺยาปก วฺระ กำมฺรเตง อญ โย
๑๒. ดีศฺวรปนฺทิต ภควนฺ ปุโรหิต

๑๓. ปกฺษ เขฺนต วฺระ กำมฺรเตง อณ วา
๑๔. คินฺทฺรปนฺทิต ภควนฺ ปุโร (หิ) ต ปกฺษ
๑๕. รฺโณจ วฺระ กำมฺรเตง อณ ศิวคุปฺต ภ
๑๖. ควน มธยาหน ปกษ เขนต วระ กำ
๑๗. มฺรเตง อณ นิรฺวาณ ภควนฺ มธฺยาหนฺ ปกฺษ
๑๘. รฺโณจ โขฺลณ วล ด รบฺ โหร วฺระ กำมฺร
๑๙. เตง อณ ด สิง โผง ปฺรติปกฺษ
๒๐. โขฺลณ มุข ฅมฺรฺวจ วล ฉฺมำ วฺระ บาณชี
๒๑. ฅฺรวจ มาส ปฺราก เบก จำ ผฺชุ๊ะ จำ คฺลา
๒๒. ง ปรติปกษ บิ ชวน ทรวย ด เราะห
๒๓. เนะห ทุ (ก) กลฺปนา กฺริยา บมฺเร ด กำมฺร
๒๔. เตง ชคต เทวาศฺรม ปฺรติทิน รงฺโก ละ
๒๕. ปฺรำวฺยล อฺวร วฺยร วฺระ วสน เยา ปฺรำ วฺระ คนฺธ
๒๖. ตนฺลาบ มฺวย วฺระ จุมฺวุ ศิร มฺวย วงฺย อรฺจณ
๒๗. ภาชน มฺวย ปรฺวฺวทิวสน ฆฺฤฎ บาท วฺยร
๒๘. ทธิ บาท วฺยร มธุ บาท วฺยร ผโลทก อฺวร วฺยร
๒๙. รงฺโก ถฺลฺวง มฺวย เนะ ด สงฺกฺรานฺต ด ปรฺวฺวทิวสน รงฺโก
๓๐. เช มฺวย คุ๊ะ วฺระ มโหตฺสว รงฺโก ถฺลฺวง มฺวย เวลา
๓๑. กำมฺรเตง ชคต สฺดาจ เทา รตฺนภูมิ รงฺโก ถฺลฺวง

๓๒. วฺยร ชฺรฺวก มฺวย เถฺว วลิ อาย รตฺนปุร o ขฺญุ ด เถฺว
๓๓. จำนำ กลฺปนา ด เราะห เนะห อฺนก ภย บฺวนฺน
๓๔. ขฺญุ จำนำ กลฺปนา ด เราะห เนะห จุะ วิง ด อา
๓๕. ศรม อายตว ด วระ กำมรเตง อณ ภ
๓๖. ควนฺ ปุโรหิต ปกฺษ เขฺนต คิ ด ปริปาลน
๓๗. วฺวำ อาจ ดิ อายตฺต กุเล นุ อฺนก ด ตฺรฺวจ วฺระ
๓๘. ราชการฺยฺย โขฺลญ มุข ตมฺรฺวจ วล คิ ปริ
๓๙. ปาลก จำนำ กลฺปนา นุ อาศฺรมยาตฺฤ (ค) ณ
๔๐. คุะ วฺวำ อาจ ดิ เถฺว เทวการฺยฺย ด ไทย
๔๑. ชำนฺวน กลฺปนา ด เราะห เนะห ดิ วฺระ กำ
๔๒. มฺรเตง อณ ลกฺษมีนฺทฺรวรฺมฺม ชฺวน ด กำมฺรเต (ง)

คำแปล

ความสำเร็จ ความเจริญรุ่งเรือง โอม ความนอบน้อมจง มีแด่พระศิวะ ๑๐๐๔ ศก เพ็ญเดือน ๑๒ กฤตติกาฤกษ์ (*คือฤกษ์ที่ ๓ ได้แก่ดาวลูกไก่*) วันสงกรานต์ (*คือในวันที่พระอาทิตย์โคจรจากราศีหนึ่งยกไปสู่อีกราศีหนึ่ง*) ศุกรวาร พระกมรเตงอัญ ลักษมีนทรวรมะ ผู้เป็นน้อง พร้อมด้วยพระกมรเตงอัญภูเปนทรวรมะ ได้รับพระบัณฑูรของพระบาทกมรเตงอัญศรีชยวรมเทวะ ซึ่งดำรัสใช้ให้ดูแลรักษาเทวาศรม โดยร่วมกันกับพระกมรเตง

อัญราเชนทรวรมะ เสนาบดีกลาง, พระกมรเตงอัญตฺรวางตนฺโนต พระสภาบดี, พระกมรเตงอัญกวินทราลัย ครู, พระกมรเตงอัญโยคีศวรบัณฑิต ปุโรหิตที่น่านับถือประจำปักษ์ข้างขึ้น, พระกมรเตงอัญวาคินทรบัณฑิต ปุโรหิตที่น่านับถือประจำปักษ์ข้างแรม, พระกมรเตงอญศิวคุปต ผู้ประกอบพิธีทนานบถือภาคเทียงวันประจาปักษ์ข้างขึ้น, พระกมรเตงอัญนิรวาณ ผู้ประกอบพิธีที่น่านับถือภาคเที่ยงวันประจำปักษ์ข้างแรม, โขลญพล ผู้นับชั่วโมงสำหรับพระกมรเตงอัญ ผู้ประกอบพิธีสำหรับทุกปักษ์, โขลญมุขตำรวจพล ผู้รักษาพระบัญชีตรวจตราทองเงินและควบคุมการคลังทุกปักษ์ (*เขาทั้งหลายได้รับคำสั่ง*) ให้ถวายทรัพย์ตามรายการนี้ และให้ไว้สิ่งกัลปนา, กระยาหารกับทั้งคนใช้ แด่กมรเตงชคตเทวาศรม, ทุก ๆ วัน ข้าวสาร ๗ ถิ ๒ อวร, พระพัสตร์ ๒ เยา, พระ (สุ) คนธ์ ๑ ตลับ, พระจุมพฏ (*คือเทริด*) ๑, ดอกไม้สำหรับบูชา ๑ ภาชนะ, ในวันปรฺวฺวทิวสนะ (*คือในวันที่พระจันทร์เปลี่ยนจากนักษัตรหนึ่งไปสู่อีกนักษัตรหนึ่ง*) น้ำมันเนย ๒ บาท, นมเปรียว ๒ บาท, น้ำผึ้ง ๒ บาท, น้ำผลไม้ ๒ อวร, ในวันสงกรานต์ ข้าวสาร ๒ ถลวง, ในวันปรฺวฺวทิวสนะ ข้าวสาร ๑ กระบุง, ในวันมโหตฺสวะ (*คือในวันสมโภชอันมโหฬาร*) ข้าวสาร ๑ ถลวง, เมื่อกมรเตงชคตเสด็จไปสู่รัตนภูมิ ข้าวสาร ๒ ถลวง, หมูตัวหนึ่งสำหรับกระทำพลีกรรม ณ รัตนปุระ ฯ

ข้าพระกัลปนา ๔ ภัย (=๔๐) คน, ข้าพระกัลปนาเหล่านี้กลับมาอยู่ประจำที่อาศรม ขนแก่กมรเตงอัญ ปุโรหิตที่น่านับถือประจำบักษ์ข้างขึน ซึ่งดูแลรักษา ณ ที่นั้น, เขาทั้งหลายไม่ต้องขนแก่ตระกูล (*ของผู้ที่ริเริ่ม*) ไม่ต้องขนแก่ผู้ตรวจราชการและโขลญมุขตำรวจพล ซึ่งดูแลประจำสิ่งกัลปนา กับผู้ที่เดินทางไปยังอาศรม, เขาทั้งหลายไม่ต้องปฏิบัติงานต่อพระเจ้าเบื้องอย่างอื่น,

สิ่งกัลปนาสำหรับถวายเหล่านี้ ของพระกมรเตงอัญลักษมีนทรวรมะ ถวายแด่กมรเต (ง).

ภาคผนวกเลขที่ ๒

จารึกภาษาเขมร (ราว พ.ศ. ๑๖๕๑–๑๖๕๕)

บนฐานศิลาที่ระเบียงคตปราสาทหินพิมาย ด้านใต้ ซึ่งตะวันตก

จังหวัดนครราชสีมา

นายฉ่ำ ทองคำวรรณ อ่านและแปล

---

๑. ... ศรีวิเรนทราธิปติวรมมสรกโฉกวกลสถาบกกมรเตง

ชคตเสนาปติ

คำแปล

... ศรีวิเรนทราธิบดีวรมะ เมืองโฉกวะกุลสถาบกกมรเตง

ชคตเสนาบดี.

ภาคผนวกเลขที่ ๓

จารึกภาษาเขมร ม.ศ. ๑๐๓๐–๑๐๓๔

(พ.ศ. ๑๖๕๑–๑๖๕๕)

กรอบประตูซุ้มระเบียงคตปราสาทหินพิมายด้านใต้

จังหวัดนครราชสีมา

นายฉ่ำ ทองคำวรรณ อ่านและแปล

---

๑. ๑๐๓๐ ศกอษฏมีโรจปุษยอาทิตฺยวารนุวฺระกมฺรเตง
อณศรีวีเรนทราธิปติวรมมสรกโฉกวกลสถาปนากมฺร
เตงชคต (เสนาปติไตฺร
๒. โล) กฺยวิชยชาเสนาปติกมฺรเตงชคตวิมาย ๏ ชฺวน
ขฺญุดเราะหเนะหไตบนฺทานกฺวนไตเฉฺกสมูลสกิวฺฤก
ไตกนฺตูกฺวนไต
๓. ..ะ กฺวนไตสำภบ ไตกำณานไตขฺทิงสิคนฺธผฺสำ ๑๐
ชฺวนภูมิวลยชำเนาจอาเคฺนยมตฺตหรณสฺฐานโถฺมชฺย
กตฺรวาง..
๔. ..บงฺควยขฺญุำเนาะดศิ ๏ ชฺวนภูมิชำเนาจอนฺเลมฺวาย
บูรฺวฺวาสฺรุกขฺวยวสงฺโคลเถฺวสิมาวธิชุำ ๏ กลฺปนาวฺระ
ปุเรรงฺโกเชมฺวาย

๕. ลิะปฺรำปฺรติทิน (สำ) ขฺยา (ภูมิ) อมฺวิโคลศิลามฺอีศานเทาทกฺษิณโฉฺลงฉฺทิงขฺวยวลฺวะดลฺดโคลศิลาอาเคฺนยสฺลิก

๖. บวนศฺตบิยภยบวนดบปรำบิย ◎ อำวิโคลศิลาอาเคนยเนาะหเทาบศฺจิมลฺวะดลฺดโคลศิลาไนรฺฤติสฺลิก

๗. มฺวายภยบิย ◎ อมฺวิโคลศิลาไนรฺฤติเนาะหเทาอุตฺตรลฺวะดลฺดโคลศิลา ... บศฺจิมศตวฺยรภยบฺวน ..

๘. ย ◎ อำวิโคลศิลาเนาะคิบศฺจิมเทาอุตฺตรลฺวะดลฺดโคลศิลาดถฺนฺวลฉฺทิงขฺวยวดิทกฺษิณศตบิยภยวฺยร ◎ อำวิโค

๙. ลศิลาเนาะหเทาปูรฺวฺเวศานโฉฺลงฉฺทิงลฺวะดลฺดโคลศิลาอุตฺตรถฺนฺวลฉฺทิงศตวฺยรภยวฺยรดบ ◎ อำวิโคลศิลาเนาะห

๑๐. ดิอุตฺตรถฺนฺวลฉฺทิงเทาอุตฺตรลฺวะดลฺดโคลศิลามฺวายวฺยสฺลิกบิยศตมฺวายภยบฺวนดบ ◎ อำวิโคลศิลามฺวายวย

๑๑. เนาะหเทาบูรฺวฺวาลฺวะดลวิงดโคลศิลามฺอีศานศตวฺยรภยวฺยรมฺวายผฺสำโคลศิลาปฺรำวฺยลดิฉฺลากวฺระ ....

๑๒. วฺยร เสฺม ◎ สำขฺยาภูมิเนะชุ่ .. ◎ ฉฺนณมฺวายสฺลิกวฺยรศตมฺวายภยวฺยร / / ๑๐๓๑ ศกษฺยฺจีโรจมารฺคฺคศิรวุ (ธวาร) คินุ

๑๓. เถฺวสำวตฺสรปูรฺณมีชฺวนขฺณุดเราะหเนะหโสด ๐ ไต...
กฺวนไตกนฺสยำกฺวนไตก . ไต ..... สิคนฺธ

๑๔. ไตกนรฺยฺยบกฺวนไต .. สิอลิไตเฉฺกกฺวนไต ... ไต ....
ไตกำ . วาง สิมล สิ ... สิก ... ผสำ ดบปรำ

๑๕. มฺวาย ◎ ผฺสำขฺณุดิชุนทินวฺยรภยมฺวายปฺรำมฺวาย .....
อาศฺรมเนาะดิชฺมหศฺรีวีเรนฺทฺราศฺรม ... / / ๑๐๓๑

๑๖. ศกปณฺฑมีเกตปุษฺยวุธวารคินฺจตสฺรุกดภูมิดมฺเน .
เนาะ ... ศฺรีวีเรนฺทฺราศฺรมเลกวลยนฺภูมิเนาะห . ยด
ขฺณุ .

๑๗. ... บณฺฑิยเนาะโผง ◎ เปฺรบมฺเรปฺรติปกฺษดกำมฺรเตง
อณเสนาปติไตฺรโลกฺยวิชย .. ศฺรีวีเรนฺทฺราศฺรมเนาะ

๑๘. เถฺวจำนำกลฺปนาดเราะหเนะ / / ๑๐๓๑ ศกชำนฺวนวฺระ
กำมฺรเตงอณศฺรีวี . วรฺมฺม . รวก .. ดกำมฺรเตงชคต

๑๙. เสนาปติไตฺรโลกฺยวิชย ◎ ไตเขรจำนำรงฺโก ไต ... น
◎ ผฺสำสวาลขฺณุภยมฺวายปฺรำวฺยล ◎ เนะปกฺษเขฺน

๒๐. ต ◎ สิมูลสิเขฺทบสิกนฺศฺรี ไตกนฺ . ู นไต ... ไตสำ
ภบไตกำณานไตเฉฺก . ไตกนฺสตไตกโฌนไตกำวางไต

๒๑. เขร ◎ ผฺสำดบวฺยร ◎ ปกฺษรโนจ สิกำวฺถกสิมูลสิกนฺส
ตสิอลิ ไตบนฺทานรา ไตเฉฺกไตขฺทิง ไตสารสฺวตีรา
ไตกนฺสฺยำ

๒๒. ไตกนฺศฺรี เบาไตกำวฺฤกไตวาม ..... เบาไตกนรฺยฺยาบ
ไตวิงเบาผฺสำดบปฺราม / / ถฺวายผลเนาะดวฺระ
๒๓. บาทกำมฺรเตงอณศฺรีธรณินฺทฺรวรฺมฺมเทว / /
๒๔. / / ๑๐๓๔ ศกชำนวนเตงตวนปรสาน .. บตรวระ
กำมฺรเตงอณศฺรีวีเรนฺทฺราธิปติวรฺมฺมโณกวฺกุลดกำมฺร
เตงชคต
๒๕. วิมาย ไตกโณน / /

คำแปล

๑๐๓๐ ศก แรม ๘ ค่ำ เดือนยี่ วันอาทิตย์ กมรเตงอัญ
ศรีวิเรนทราธิบดีวรมะเมืองโณกวะกุล สถาปนากมรเตงชคตเสนา
บดีไตรโลกยวิชัย ซึ่งเป็นเสนาบดีแห่งกมรเตงชคตวิมาย ฯ ถวาย
ข้าพระดังมีรายนามต่อไปนี้ คือ ไตบันทานลูกไตเณก สิมูล สิกำวฺฤก
ไตรกันตูลูกไต... ลูกไตสมฺภบ ไตกำญาณ ไตชฺทิง สิคนฺธะ รวม
๑๐ ฯ ถวายทดนแปลงหนึ่งพรอมดวยรว อยูทางทศอาคเนย ตรง
ข้ามร่องระแหงหิน แล้วขุดตระพังหนึ่ง .... และแต่งตั้งข้าพระไว้
ในตำบลนี้ ฯ ถวายที่ดินแปลงหนึ่ง อยู่ทางทิศบูรพาแห่งเมืองขฺวยว
และปักหลักทำเป็นเขตแดนล้อมรอบ ฯ จำนวนข้าวสารซึ่งเป็นมูล
นิธิประจำวัน ๆ ละ ๑ กระบุง ๕ ลิ จำนวนที่ดินตั้งแต่หลักศิลามุม

ทิศอิสาน ไปทางทิศทักษิณข้ามคลองขุวยว ไปจดหลักศิลาทิศอาคเนย์ ๔ สุ่ลิก (= ๑๖๐๐), ๓๐๐, ๔ ภัย (= ๘๐), ๑๘ (รวม ๑๙๙๔) ฯ ตั้งแต่หลักศิลาทิศอาคเนย์นั้นไปทางทิศบัศจิม จนจดหลักศิลาทิศหรดี ๑ สุ่ลิก (= ๔๐๐), ๓ ภัย (=๖๐, รวม ๔๖๐) ฯ ตั้งแต่หลักศิลาทิศหรดีนั้นไปทางทิศอุดรจนจดหลักศิลา... บัศจิม ๒๐๐, ๔ ภัย (=๘๐) ๑ (หรือ ๓, รวม ๒๔๑ หรือ ๒๔๓)ฯ ตั้งแต่หลักศิลาทิศบัศจิมนั้น ไปทางทิศอุดรจนจดหลักศิลาซึ่งอยู่บนดิ่งด้านใต้ของคลองขุวยว ๓๐๐, ๒ ภัย (= ๔๐, รวม ๓๔๐) ฯ ตั้งแต่หลักศิลานั้นไปทางทิศบูรพิสาน (บูรพ–อิสาน) ข้ามคลองไปจนจดหลักศิลาซึ่งอยู่บนดิ่งด้านเหนือ ๒๐๐, ๒ ภัย (=๔๐) ๑๐ (รวม ๒๕๐) ฯ ตั้งแต่หลักศิลาซึ่งอยู่บนดิ่งด้านใต้นั้นไปทางทิศอุดรจนจดหลักศิลามุมทิศพายัพ ๓ สุ่ลิก, (= ๑๒๐๐) ๑๐๐, ๔ ภัย, (= ๘๐) ๑๐ (รวม ๑๓๙๐) ฯ ตั้งแต่หลักศิลามุมทิศพายัพนั้นไปทางทิศบูรพาจนจดหลักศิลามุมทิศอิสาน ๒๐๐, ๒ ภัย, (= ๔๐) ๑ (รวม ๒๔๑) ฯ รวมหลักศิลา ๗ หลัก ทิศลักพระ ..... ๒ .. เท่ากัน ฯ ปริมาณทิดนี้โดยรอบ .... ๑ ฉนัญ, (= ๔๐๐๐) ๒ สุ่ลิก (= ๔๐๐) ๑๐๐, ๒ ภัย (=๔๐, รวม ๔๙๔๐) ฯ

๑๐๓๑ ศก แรม ๖ ค่ำ เดือนอ้าย วันพุธ กระทำพิธีสังวัจฉรปุณณมี (*พิธีครบรอบปี*) ถวายข้าพระดังมีรายนามต่อไป

น้อก คือ ไต ... ฎูกไตกันสฺยำ ฎูกไตก. ไต ..... สิคนฺธะ ไตกัน รยฺยบฎูกไต ... ไต .... ไตกำ. วาง สิมูล สิ ... สิก ... รวม ๑๖ ฯ รวมข้าพระที่ถวายใน ๒ วันนี้ ๑ ภัย, (= ๒๐) ๖ (รวม ๒๖) ..... อาศรมนี้ชื่อว่า ศรีวเรนทราศรม .....

๑๐๓๑ ศก ขึ้น ๕ ค่ำ เดือนยี่ วันพุธ ได้สร้างเมือง ณ ที่ดินอันว่างเปล่า ... ศรีวเรนทราศรม, และได้กันรั้วล้อมรอบที่ดินนั้น ..... ข้าพระ ..... บัญชีนด้วย ฯ แล้วได้มอบให้คนใช้ของกมรเตงอัญเสนาบดีไตรโลกยวิชัย แบ่งกันเป็นรายปักษ์ .... ศรีวเรนทราศรมนั้น, ให้ดูแลรักษามูลนิธิ ฯ

๑๐๓๑ ศก ของถวายแห่งกมรเตงอัญศรีวรวรมะ ..... แด่กมรเตงชคตเสนาบดีไตรโลกยวิชัย คือ ไตเขร์ประจำข้าวสาร ไต.. รวมข้าพระ ๑ ภัย (=๒๐) ๗ (รวม ๒๗) ฯ นปักษ์ข้างขึ้น สิมูล สิเขฺทบ สิกันศรี ไตกัน .. ไต .. ไตสมฺภบ ไตกำญาณ ไตเฉฺก . ไตกันสต ไตกโญน ไตกำวาง ไตเขร์ ฯ รวม ๑๒ ฯ ปักษ์ข้างแรม สิกำวฺฤก สิมูล สิกันสต สิอดิ ไตบันทาน ไตเฉฺก ไตขฺทิง ไตสารัสวดี – ไตกันสฺยำ ไตกันศรี – ไตกำวฺฤก ไตวาม ..... – ไตกันรยฺยาบ ไตวิง – รวม ๑๕ ฯ ถวายผลนั้นแด่พระบาทกมรเตงอัญศรีธรณินทรวรมเทวะ ฯ ๑๐๓๕ ศก ของถวายแห่งเตงตวนประสาน บุตรพระกมรเตงอัญศรีวเรนทราธิบดีวรมะเมืองโฉกวะกุล แด่กมรเตงชคตวิมาย คือ ไตกโญน ฯ

ภาคผนวกเลขที่ ๔

เรื่อง ปาจิตตกุมารชาดก

เรื่องท้าวพรหมทัต พระปาจิตต และนางอรพิมพ์ นิยายพื้นเมืองของพิมายตามคำบอกเล่าที่จำ ๆ กันอยู่เวลานี้ มักกล่าวพาดพิงไปถึงกษัตริย์ของกรุงกัมพูชาตลอดจนเกี่ยวโยงไปถึงรูปประติมาด้วยนั้น เป็นเรื่องนิทานโบราณมีมาในปัญญาสชาดก* จึงขอนำมาเล่าไว้เป็นสังเขปดังต่อไปนี้

สมัยหนึ่งพระโพธิสัตว์เจ้าจุติจากเทวโลกลงมากำเนิดเป็นราชโอรสของท้าวมหาธรรมราชา และพระนางสุวรรณเทวี แห่งเมืองพรหมพันธุนคร มีนามว่าปาจิตตกุมาร ครั้นมีพระชนม์ได้ ๑๖ ปี พระราชบิดามารดาปรารถนาจะอภิเษกให้ครองราชสมบัติ จึงตรัสสั่งให้กษัตริย์เมืองขันร้อยเอ็ดพระนครส่งพระธิดามาให้ปาจิตตกุมารเลือกเป็นคู่ครอง แต่ไม่ต้องพระทัยของพระราชกุมารจึงทูลลาพระราชบิดามารดาไปเสาะแสวงหาคู่เอาเอง และก่อนจะออกเดินทางนั้น โหราจารย์ได้ทำนายว่าคู่สร้างของพระราชกุมารนั้นยังอยู่ในครรภ์มารดา ซึ่งเป็นหญิงหม้ายอนาถาต้องทำไร่ ไถนาเลี้ยงตนเอง ด้วยบุญญาธิการของทารกที่อยู่ในครรภ์ แสงอาทิตย์

---

*ดูปัญญาสชาดก ฉบับหอสมุดแห่งชาติ ภาคหนึ่ง ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๙๙ เรื่องที่ ๓๙ หน้า ๖๙๘

จะทรงกลดเป็นเงากันอยู่เบื้องบนศีรษะหญิงมารดา แต่คนอื่นทั้งหลายหาเห็นไม่ ถ้าเดินทางไปทางทิศตะวันออก จะพบหญิงมีครรภ์ผู้นึ่ง ปาจิตตกุมารจึงออกเดินทางไปตามทิศที่โหราจารย์ทำนาย มาถึงแขวงเมืองพาราณสี ได้พบหญิงมีครรภ์แก่คนหนึ่งกำลังไถนาอยู่ มีแสงอาทิตย์ทรงกลดเป็นเงากันอยู่เหนือศีรษะ สอบถามทราบว่าเป็นหญิงหม้ายยากจน ก็เชื่อว่าตรงตามคำทำนายของโหร จึงทำความตกลงกับหญิงนั้นว่า ถ้าคลอดบุตรเป็นหญิง ยอมยกให้แก่ปาจิตตกุมาร ๆ จะช่วยทำไร่ไถนาให้ แล้วปาจิตตกุมารก็พำนักอยู่กับหญิงหม้ายนั้น ต่อมาหญิงนั้นคลอดบุตร ครันเจริญวัยมีรูปโฉมงดงามหานางใดเสมอเหมือนยาก มีนามว่าอรพิมพ์ (*ไม่ใช่อรพินทุ์*) เมื่ออายุครบ ๑๖ ปีก็ได้เป็นภรรยาของปาจิตตกุมาร ต่อมาปาจิตตกุมารลานางอรพิมพ์กับหญิงผู้เป็นมารดากลับไปเยี่ยมพระราชบิดา ณ เมืองพรหมพันธุนคร

ส่วนทางนางอรพิมพ์นั้น วันหนึ่งราชโอรสของกษัตริย์เมืองพาราณสีมีนามว่าพรหมทัตกุมารไปเที่ยวเล่นน้ำในแม่น้ำ ประสบพบนางเข้า พอใจรักใคร่ก็ฉุดคร่าเอามายังสำนักแห่งตนพยายามเล้าโลมจะเอานางเป็นภรรยา นางอรพิมพ์ไม่ยินยอมพร้อมใจจึงถูกกักขังอยู่ในปราสาทของพรหมทัตกุมาร

เมื่อปาจิตตกุมารไปอยู่เมืองพรหมพันธุนครกับพระราชบิดาตามสมควรแล้วก็ทูลลากลับมายังเมืองพาราณสี ทราบว่านาง

อรพิมพ์ถูกฉุดคร่าไป จึงติดตามไปยังพระราชวังกษัตริย์เมือง พาราณสี นางอรพิมพ์เห็นพระสามีมาก็ทูลท้าวพรหมทัตกษัตริย์ พาราณสีว่าเป็นพิชาย กษัตริย์เมืองพาราณสีจึงให้อำมาตย์ไป เรียกปาจิตตกุมารเข้ามาพบนางอรพิมพ์แต่ขณะนั้นนางอรพิมพ์รีบ หลบเข้าไปหลอกล่อให้พรหมทัตกุมารดื่มสุราจนเมาหลับไป และเอาดาบพันพระศอพรหมทัตกุมารขาดสิ้นชีพ แล้วนางรีบออกมาพบปาจิตตกุมารเล่าเหตุการณ์ให้ทราบ ขณะที่คนทั้งสองกำลังเป็นทุกข์หาทางหลบหนีอยู่นั้น ร้อนถึงพระอินทร์ต้องแปลงเป็นม้ามาพาเหาะหนีไปส่งลงที่ป่าแห่งหนึ่ง แล้วคนทั้งสองพากันเข้านั่งพักอยู่ร่มไม้ไทรต้นหนึ่ง

มีนายพรานผู้หนึ่งชักระบือเดินทางไปป่า เห็นปาจิตตกุมารกับนางอรพิมพ์นั่งอยู่ใต้ต้นไทร พอใจในความงามของนาง จึงลงจากหลังกระบือ แอบเข้ามาใกล้ๆ เอาหน้าไม้ยิงปาจิตตกุมารถึงแก่ความตาย และฉุดเอานางอรพิมพ์ขึ้นหลังกระบือไป พากันไปได้ชั่วระยะหนึ่ง นางอรพิมพ์คิดอุบายขอเปลี่ยนที่นั่งจากข้างหน้ามาอยู่ข้างหลังนายพราน และอกสักครู่หนึ่งก็ลวงเอาดาบมาถือไว้เอง นายพรานไม่รู้กลอุบายก็ตามใจทุกครั้ง พอได้ที่นางอรพิมพ์เอาดาบพันคอนายพรานขาดตกหลังกระบือ แล้วนางก็ลงจากกระบือวิ่งกลับไปที่ศพปาจิตตกุมารร้องไห้คร่ำครวญสลบไสลไป

ขณะนั้น ทิพอาสน์ของท้าวโกสีย์ซึ่งเคยอ่อนแต่ก่อนมา ก็เกิดกระด้างดังศิลาประหลาดใจ ต้องส่องทิพเนตรดูเหตุภัย ชวน

พระมาตุลีเหาะลงมายังป่านั้น เอาแท่งยาวิเศษวางไว้ในที่อันสมควร
แล้วพระอินทร์นฤมิตกายเป็นงูเห่า พระมาตุลีเป็นพังพอนเข้า
กัดกัน พอพังพอนตาย งูเห่าก็คาบเอายาวิเศษมาเคี้ยวพ่นลงที่ตัว
พังพอน ๆ ฟื้นขึ้น กัดงูเห่าตาย ก็เคี้ยวยาพ่นที่ตัวงูเห่า ๆ กลับฟื้นขึ้น
แสดงให้นางอรพิมพ์ดูแล้วก็หายตัวไป นางอรพิมพ์เห็นเช่นนั้น
จึงเอายาแท่งนั้นมาเคี้ยวพ่นที่องค์ปาจิตตกุมารจนฟื้นขึ้น และนางก็
เก็บแท่งยารักษาไว้กับตัว แล้วทั้งสองพากันเดินทางต่อไปถึงแม่น้ำ
แห่งหนึ่ง เห็นสามเณรน้อยองค์หนึ่งพายเรือเล็กมา จึงขอโดยสาร
ข้ามฟาก สามเณรรับปาจิตตกุมารพาข้ามไปส่งขึ้นฝั่งก่อน แล้ว
กลับมารับนางอรพิมพ์อีกเที่ยวหนึ่ง แต่หาส่งขึ้นฝั่งไม่ กลับ
พายเรือพานางล่องตามกระแสน้ำหนีห่างไป แม้นางอรพิมพ์จะคร่ำ
ครวญอ้อนวอนประการใด สามเณรก็ไม่ฟังเสียง จนมาถึงสถาน
ที่ริมฝั่งแห่งหนึ่งมีต้นมะเดื่อผลดกอุดม นางอรพิมพ์จึงคิดอุบาย
บอกแก่สามเณรน้อยนั้นว่ามีความหิวโหยขอให้ช่วยเก็บผลมะเดื่อ
มาให้นางรับประทาน สามเณรจึงแวะเข้าไปจอดเรือ แล้วป่ายปีน
ขึ้นไปเก็บผลมะเดื่อ นางอรพิมพ์ได้โอกาสก็เอาหนามสะโคน
ต้นมะเดื่อบ้องกันมิให้สามเณรลงมาได้สะดวก แล้วลงเรือพายข้าม
ฟากไปขึ้นทางฝั่งเดียวกับปาจิตตกุมาร และรีบขึ้นบกเดินไปเที่ยว
ตามหาสามี แต่มิได้พบปะกัน จึงเดินตุหรัดตุเหร่เรื่อยมาหลาย
เวลาจนถึงเมืองจัมปากนคร แวะเข้าไปหยุดพักเหนื่อยในวิหารใน

ในวัดแห่งหนึ่ง และเสี่ยงสัตย์อธิษฐานต่อพระพุทธรูปในวิหารนั้น ขอให้เพศของนางจงกลับกลายเป็นเพศชาย เพื่อความปลอดภัย และสะดวกแก่การเดินทางติดตามค้นหาปาจิตตกุมารผู้สามี ด้วยอำนาจแห่งสัจจาธิษฐานของนาง เครื่องหมายแห่งเพศที่ทรวงอกก็ราบเรียบหายไป ดูประหนึ่งว่านางนั้นมิกำเนิดเป็นชายแล้วนางก็เปลี่ยนชื่อเสียงใหม่โดยเอาชื่อของสามีมาใช้แทน เป็นปาจิตตกุมาร และพักอาศัยอยู่ในเมืองจัมปากนครนั้น

กาลนั้นมีเหตุบังเอิญให้ราชธิดาของกษัตริย์ผู้ครองจัมปากนครเกิดถึงสิ้นชีวิตลง ปาจิตตกุมารแปลงทราบข่าว จึงเข้าไปทูลอาสาต่อกษัตริย์จัมปากนคร แก้ไขราชธิดากลับฟื้นคืนชีวิตขึ้นได้โดยอาศัยใช้ยาวิเศษที่ได้ไว้จากพระอินทร์เคียวพ่น

กษัตริย์เมืองจัมปากนครทรงปลาบปลื้มปีติ และมอบราชสมบัติพร้อมทั้งราชธิดาให้ปาจิตตกุมารแปลง อยู่ปกครองบ้านเมืองแทนต่อไป แต่ปาจิตตกุมารแปลงกล่าวปฏิเสธ และขอรับความอนุเคราะห์เพียงให้ได้อุปสมบทในพระพุทธศาสนา กษัตริย์จัมปากนครจึงทรงจัดการให้ตามใจปรารถนา ปาจิตตกมารแปลงได้บวชเป็นพระภิกษุเรียนคันถธุระด้วยความอุตสาหะ เจริญความรู้ยิ่ง ๆ สืบมาจนได้เป็นพระสังฆราชอยู่ในนครนั้น

ลำดับต่อมา พระปาจิตตสังฆราชาได้จัดการสร้างศาลางามวิจิตรหลังหนึ่ง แล้วให้จิตรกรเขียนรูปภาพประดับศาลาหลังนั้น

แสดงเรื่องตั้งแต่ปาจิตตกุมารพานางอรพิมพ์ขึ้นม้า หนีออกจากปราสาทเมืองพาราณสี มาพักใต้ร่มไม้ไทร มีนายพรานป่าลอบยิงปาจิตตกุมาร แล้วนางอรพิมพ์เคยวยาวิเศษพ่นฟื้นคืนชีวิตได้ จากนั้นพากันเดินทางมาพบสามเณรพายเรือมาจึงขอโดยสาร และสามเณรน้อยพานางหนีพลัดพรากจากสามี จนถึงนางอรพิมพ์ลวงให้สามเณรขึ้นต้นมะเดื่อ แล้วพายเรือหนีข้ามแม่น้ำไป เมื่อสร้างศาลาและเขียนรูปภาพเสร็จเรียบร้อยแล้ว ก็จัดให้คนเฝ้าดูแลรักษาศาลานั้น และสั่งกำชับว่าถ้ามีผู้หนึ่งผู้ใดจะเป็นหญิงหรือชายก็ตามเข้ามาพักในศาลา ได้เห็นรูปภาพแล้วร้องไห้เศร้าโศก ให้คนเฝ้ารีบไปแจ้งให้ทราบ

ฝ่ายปาจิตตกุมาร ตัวจริงนั้นนับตั้งแต่พลัดกันกับนางอรพิมพ์แล้ว ก็เดินทางรอนแรมเสาะหานางมาจนถึงเมืองจัมปากนคร เข้าไปพักบรรเทาความเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้าที่ศาลาของพระสังฆราชาปาจิตต ได้เห็นรูปภาพเรื่องราวของพระองค์กับนางอรพิมพ์ ก็บังเกิดความเศร้าโศกเสียใจร่ำไห้อยู่ ณ ที่นั้น คนเฝ้าดูแลรักษาเห็นเช่นนั้น จึงนำความไปบอกพระสังฆราชา ๆ ให้พาปาจิตตกุมารเข้าไปพบไต่ถามเหตุที่โศกเศร้าร้องไห้ พระปาจิตตจึงเล่าเหตุการณ์ให้ฟังทุกประการ พระสังฆราชาจึงแนะให้ปาจิตตกุมารอุปสมบทบำเพ็ญกุศลเพื่อจักได้พบปะภรรยาตามประสงค์ ปาจิตตกุมารก็ปฏิบัติตามคำแนะนำ

บรรพชิตทั้งสองอยู่ปฏิบัติสมณกิจในพระอาราม เมื่องจัมปากนครมาเป็นเวลาช้านาน จนถึงวันหนึ่งพระสังฆราชาจึงแจ้งให้ปาจิตตกุมารทราบว่า ตนนั้นคือนางอรพิมพ์ผู้ภรรยา และชวนลาสิกขาบทกลับบ้านเมืองเดิม แล้วก็เข้าไปในวิหารนมัสการพระพุทธรูป อธิษฐานขอกลับเป็นเพศหญิงดังเดิม ซึ่งก็เป็นไปตามสัจจาธิษฐานนั้น จากนั้นทั้งสองก็ลาสมณะเพศออกมาเป็นฆราวาส หลบหนีออกจากเมืองจัมปากนครเดินทางไปสู่เมืองพรหมพันธุนคร เข้าเฝ้าพระราชบิดาพระราชมารดาของปาจิตตกุมาร ท้าวมหาธรรมราชาและนางสุวรรณเทวี จึงทรงจัดการอุปภิเษกปาจิตตกุมารกับนางอรพิมพ์ ครองราชสมบัติเมืองพรหมพันธุนครสืบไป

เรื่องปาจิตตกุมารในปัญญาสชาดกก็จบลงด้วยประการฉะนี้[๑]

ภาคผนวกเลขที่ ๕
ไตรโลกยวิชัย

ไตรโลกยวิชัย เป็นเทพองค์หนึ่ง ในพระพุทธศาสนา ลัทธิมหายาน มีลักษณะสำคัญคือ

วรรณะ — สีน้ำเงิน พักตร์ — มีสี่

กร — มีแปด อาศนะ — อยู่ในท่าปรฺยาลีฒ

พาหนะ — มีพระมเหศวร (*อิศวร*) และพระเคารี (*อุมา*)

ตำราสาธนมาลาอธิบายลักษณะของไตรโลกยวิชัยว่า

ไตฺรโลกฺยวิชย – ภฏฺฏารกำ นีลำ จตุรฺมุขม์ อษฺฏภุชม์; ปฺรถมมุขำ โกฺรธศฺฤงฺคารำ, ทกฺษิณำ เราทฺรำ, วามำ พีภตฺสม์, ปฺฤษฺฐำ วีรรสำ ทฺวาภฺยำ ฆณฺฏาวชฺรานฺวิตหสฺตาภฺยำ หฤทิ วชฺรหุำการมุทฺราธรำ; ทกฺษิณตฺริกไร: ชฏฺวางฺคางฺกุศพาณธรม์, วามตฺริกไร: จาปปาศวชฺรธรำ ปฺรตฺยาลีเฒน วามปาทากรานฺต – มเหศฺวรมสฺตกำ ทกฺษิณปาทาวษฺฏพฺธ – เคารีสฺตนยุคลม์; พุทฺธสฺรคฺทามมาลาทิวิจิตฺราม์พราภรณธาริณำ อาตฺมานำ วิจินฺตฺย* .....

แปลว่า

รูปเคารพไตรโลกยวิชัย สีน้ำเงินมี ๔ พักตร์ ๘ กร พักตร์แรกแสดงโกรธเกรียวและความรัก พักตร์ขวาแสดงความดุร้าย พักตร์ซ้ายแสดงความเกลียด พักตร์หลังแสดงความกล้าหาญ กร ๒ ข้างทำท่าเป็นรูประฆังและวัชระ ประสานกันเป็นวัชระอยู่ที่อก ๓ กรขวาถือคทายอดกะโหลกคน, ขอช้าง, ลูกศร ๓ กรซ้ายถือธนู, บ่วงบาศ และวัชระ ทำท่ายิงธนู (*ปฺรตฺยาลีฒ คือท่าขาขวาก้าวไปข้างหน้าขาซ้ายเหยียดไปข้างหลัง*) บาทซ้ายเหยียบเศียรพระมเหศวร บาทขวากดลงที่ภูถันพระเคารี ประดับด้วยผ้านุ่งอันวิจิตร มีสร้อยพระพุทธและพวงมาลัยสังวาลเป็นต้น เข้าสมาธิแล้ว**

---

*ดู Buddhist Iconography by Benoytash Bhattacharyya, M.A. 1924 P. 146

**คำแปลของ ร.ต.ท. แสง มนวิทูร

ภาคผนวกเลขที่ ๖

สังวร

สังวรมีฐานะเป็นพุทธเช่นยิดัม (*ซึ่งเป็นพระผู้พิทักษ์จำพวกหนึ่งของธิเบตมีอำนาจปราบปรามภูติผีมิให้ทำอันตราย*) มี ๔ เศียร เศียรกลางเป็นสีน้ำเงิน เศียรขวาสีขาว เศียรซ้ายสีเขียว เศียรซึ่งอยู่ข้างหลังสีแดง บนเศียรมีมงกุฎประดับด้วยกะโหลกคน ๕ กะโหลก ๆ หนึ่งมีมุกดาฉายแสงดังเปลวเพลิง เหนือมุกดาเครื่องประดับมักมีรูปฌานิพุทธขนาดเล็ก อุษณีย (*มงกุฎ*) ประดับมุกดารุ้งสีเปลวเพลิง ข้างซ้ายมีรูปอรรธจันทร์ ข้างหน้ามีรูปวัชระแฝดพักตร์ทั้ง ๔ แต่ละพักตร์มีดวงตาที่สามและแสดงอาการเกรี้ยวโกรธ กรมี ๑๒ กร สองกรเดิมไขว้ประสานอยู่ในท่าวชิรหุมการมุทรา และถือวัชระกับระฆัง สองกรข้างบนถือหนังช้างคลุมเบื้องปฤศฎางค์จนมิด ส่วนกรอื่น ๆ นั้น หัวเศียรพระพรหม ถือขัฏวางค์ (*ไม้เท้าวิเศษ*) และสัญญลักษณ์บางอย่างของลัทธิตันตระ บาทซ้ายเหยียบเศียรพระมเหศวร (*อิศวร*) บาทขวาเหยียบพระเคารีทคูถันจรดเศียร

รูปสังวรบางรูปมักจะทำโอบกอดรูปศักติ (*ชายา*) ไว้แนบอกเช่นอย่างรูปยิดัม และศักติก็มีรูปร่างลักษณะดุร้ายเหมือนกัน

เป็นที่เชื่อถือกันว่า สังวรได้อวตารมาเกิดเป็นทไลลามะในกรุงบักกิ่งและสถานที่สักการบูชาในมณฑลทสารีมีพุทธมามกะไปนมัสการไม่เฉพาะชาวจีนเท่านั้น ถึงชาวเนปาลและธิเบตก็ไปเช่นกัน.

ภาคผนวกเลขที่ ๗

ศิลาจารึกอักษรขอมภาษาสันสกฤตและภาษาเขมร

ม.ศ. ๙๕๘ (พ.ศ. ๑๕๗๙) และ ม.ศ. ๙๖๘ (พ.ศ. ๑๕๘๙)

พบที่มุมตะวันออกเฉียงใต้ของปรางค์ใหญ่ ปราสาทหินพิมาย

ด้านหน้า

คำจารึกภาษาสันสกฤต

นายฉ่ำ ทองคำวรรณ อ่าน

๑. นโม วุทฺธาย สำสาร สมมธฺยุสฺจิตาย ยะ

๒. อาทฺวโยปี่ จตุษฺกาย ศ จตุรฺมฺมารภยาทิว ฯ

คำแปลภาษาสันสกฤต

ร.ต.ท. แสง มนวิทูร แปล

พระองค์ใดทรงอุบัติขึ้นมา ทำให้โลกสม่ำเสมอ ตั้งแต่โลกนี้ถึงโลกุดร มีพระพักตร์ ๔ ทิศ ประหนึ่งว่าเกรงมารทั้ง ๔ ทิศ ขอนมัสการพระพุทธพระองค์นั้น ฯ

คำจารึกภาษาเขมรและคำแปล

(นายฉ่ำ ทองคำวารณ อ่านและแปล)

๓. ◎ ๕๕๘ ศก มสาญนกฺษตฺร ศุกฺรวาร นฺ ทุณไตกำวิด

๔. มาสบาทวฺยร จนฺลฺยากอฺรุงภยมฺวาย โทบ ม.....

๕. บ วฺยร เนะดิชฺวนดกำมฺรเตงชคต.....

× รงฺโก ×

๖. จำนามปฺรติทิน ปรฺวฺวทิวสน.....(สง)

๗. กฺรานฺต เช มฺวาย บรฺยฺยง.....

๘. ย วฺยร.....

คำแปลภาษาเขมร

◎ ๙๕๘ ศก มะเส็งนักษัตร ศุกรวาร ซ้อไตกำวิด

ทอง ๒ บาท จนฺยากอฺรุง ๑ ภัย (= ๒๐).....

. ๒ นักวายแด่กมรเตงชคต.....

× ขาวสาร ×

ประจำทุกวัน ในวันปรฺวฺวทิวสนะ (*คือในวันที่พระจันทร์เปลี่ยนจากนักษัตรหนึ่งไปสู่อีกนักษัตรหนึ่ง*)

ในวันสงกรานต์ (*คือในวันที่พระอาทิตย์โคจรจากราศีหนึ่งยกไปสู่อีกราศีหนึ่ง*) ๑ กระบุง บัลลังก์.....

๒. .....

ด้านหลัง

คำจารึกภาษาสันสกฤต

๑. ตสฺไม ศิวาย (น) โม นมสฺย ปาทามฺวุโชชสฺรวชาทิ ภิรฺยฺยะ

๒. เอกสฺวภาโว ชิดภา (วยุกฺโต) รเนกภาโวปฺยบี ศูนฺย ภาวะ ฯ

๓. . สิตฺ ศฺริสูรฺยฺยวรฺมฺมาหฺวย ธรณีธโร ภูธไร รจิตางฺฆฺริ

๔. ...ณิรชานฺทาสฺ สุวิปุลวิภวา ภูริธรฺมฺโม อิเหว

๕. ...น บีนฺ (ว) ติ สหิตวฺรหฺมวิษฺณฺวาทิ วนฺทฺโย

๖. .....ทโย (ย์) สสฺมฺยาติศฺวร ตฺวมฺม ฯ

๗. .....กโตวฏชายา

คำแปลภาษาสันสกฤต

(มหาศักราช) ๙๖๔

พระองค์ใดที่ประกอบด้วยดอกบัว คือ พระบาทสม่ำเสมอ อันตั้งอยู่บนดอกบัว แม้จะมีภาวะหลายอย่าง แต่ประกอบด้วยภาวะทั้งหมดเป็นสภาพอันหนึ่ง คือภาวะแห่งความศูนย์ ข้าพเจ้าขอนอบน้อมนมัสการพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น เพื่อความเจริญ ฯ

มีพระราชาทรงพระนามว่า ศรีสูรยวรมะ ซึ่งมีพระบาทอันพระราชาทั้งหลายบูชาแล้ว

.....มีทรัพย์สมบัติมาก (*ซึ่งพระหัตถ์ของพระองค์ประทาน*) ไม่รู้หมด มีธรรมอันหนาแน่นในโลกนี้โดยแท้

.....รับใช้ ประกอบด้วยพรหมแลวิษณุเป็นต้นไหว้

.....พระองค์เป็นต้น เป็นผู้ใหญ่ยิ่งน่าอัศจรรย์

.....กโตวัฏเป็นชายา

ภาคผนวกเลขที่ ๘

กำหนดเวลารถไฟรถยนตร์และค่าโดยสาร

รถไฟ

	กรุงเทพ ฯ — นครราชสีมา			นครราชสีมา — กรุงเทพ ฯ		
	ด่วน	เร็ว	โดยสาร	ด่วน	เร็ว	โดยสาร
เวลา ออก	๑๙.๓๐	๖.๔๐	๗.๔๐	๒.๑๕	๑๐.๓๑	๖.๔๐
เวลา ถึง	๒.๑๓	๑๓.๒๖	๑๕.๔๕	๙.๐๐	๑๗.๒๐	๑๔.๒๕

ค่าโดยสาร

ชั้น ๑		ชั้น ๒		ชั้น ๓	
บาท	สต.	บาท	สต.	บาท	สต.
๘๖	๐๐	๔๓	๐๐	๒๑	๕๐

ค่าธรรมเนียมต่าง ๆ

๑) ค่าธรรมเนียมรถเร็ว คนละ ๑๐.๐๐ บาท
๒) ค่าธรรมเนียมรถด่วน คนละ ๒๐.๐๐ บาท
๓) ค่าธรรมเนียมที่นั่งนอน ในรถนอนโท (บนท.) คนละ ๕๐.๐๐ บาท
๔) ค่าธรรมเนียมที่นั่งนอน ในรถนอนเอก (บนอ.) คนละ ๑๐๐.๐๐ บาท

หมายเหตุ

๑. ขบวนรถด่วนที่ ๑/๓ เดินระหว่าง กรุงเทพฯ — อุบล-
ราชธานี และขบวนรถด่วนที่ ๑/๕ เดินระหว่าง กรุงเทพฯ
— หนองคาย
ออกจากสถานีกรุงเทพฯ ทุกวัน เว้นวันอาทิตย์ เดิน
รวมเป็นขบวนเดียวกัน จากกรุงเทพฯ ถึงนครราชสีมา
เมื่อถึงสถานีนครราชสีมาแล้ว แยกเป็น ๒ ขบวน เดิน
ต่อไปอุบลราชธานีและหนองคาย

๒. ขบวนรถด่วนที่ ๔/๒ เดินระหว่างอุบลราชธานี–กรุงเทพฯ
และขบวนรถด่วนที่ ๖/๒ เดินระหว่างหนองคาย–กรุงเทพฯ
ออกจากสถานีอุบลราชธานี และสถานีหนองคายทุกวัน
เว้นวันจันทร์ เมื่อถึงสถานีนครราชสีมา รวมเป็นขบวน
เดียวกันเดินต่อไปกรุงเทพฯ

๓. ขบวนรถนอกจากนี้เดินทุกวัน

รถยนต์

ในปัจจุบันมีรถยนต์โดยสารเดิน ๖ บริษัท คือ :—
๑. บริษัท สหะเกียรติภูมิขนส่ง จำกัด ๒. บริษัท ราชสีมาขนส่ง จำกัด ๓. บริษัท ซ. พานิช จำกัด ๔. บริษัท มิตรภาพ จำกัด ๕. บริษัท ปากช่องขนส่ง ๖. บริษัท เค็กเชียงขนส่ง

สถานี

๑. กรุงเทพฯ ตั้งต้นทวงเวียน ๒๒ กรกฎา
๒. นครราชสีมา ตั้งต้นถนนอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี

กำหนดเวลา

ออกจากกรุงเทพฯ และนครราชสีมาพร้อมกันทุก ๆ ชั่วโมง ใช้เวลาเดินทางประมาณ ๔ ชั่วโมงครึ่ง เริ่มเที่ยวแรกจากต้นทางทั้งกรุงเทพฯ และนครราชสีมาเวลา ๕.๐๐ น. เที่ยวก่อนสุดท้ายทางกรุงเทพฯ ออกเวลา ๑๕.๐๐ น. และเที่ยวสุดท้ายออกเวลา ๑๖.๓๐ น. ส่วนเที่ยวสุดทายทางนครราชสีมาออกเวลา ๑๘.๐๐ น.

ค่าโดยสารและระเบียบปฏิบัติ

๑. ค่าโดยสาร เที่ยวละ ๒๐.๐๐ บาท
ถ้าไปกลับภายใน ๗ วัน ๓๕.๐๐ บาท

๒. พระภิกษุ — สามเณร — นักเรียน — นักศึกษา — ทหาร — ตำรวจและข้าราชการในเครื่องแบบ ลดค่าโดยสารเหลือครึ่งราคา

๓. ผู้โดยสารที่มิได้แต่งเครื่องแบบตามข้อ ๒ หากมีบัตรประจำตัวแสดง ลดราคาให้ ๑ ใน ๔ ของค่าโดยสาร.

สารบาญรูป

รูปที่		ระหว่างหน้า
๑	น้ำตกมวกเหล็ก	๘ — ๙
๒	พระอุโบสถวัดพระนารายณ์มหาราช อำเภอเมืองนครราชสีมา	๘ — ๙
๓	ศิลาธรรมจักรและพระหัตถ์พระพุทธรูปศิลา	๘ — ๙
๔	อนุสาวรีย์ท้าวสุรนารีและประตูชุมพล	๔๐ — ๔๑
๕	แผ่นศิลาจำหลักพระพุทธรูปปางสมาธิ	๔๐ — ๔๑
๖	ปราสาทหินวัดพนมวัน	๔๐ — ๔๑
๗	พระพุทธรูปยืนปางประทานอภัย ศิลา	๔๔ — ๔๕
๘	ซุ้มประตูปราสาทหินวัดพนมวันและหน้าต่าง ฉนวนด้านทิศเหนือ	๔๔ — ๔๕
๙	รูปนางดาวู ศิลา	๔๔ — ๔๕
๑๐	เมรุพรหมทัต	๔๔ — ๔๕
๑๑	ประตูไชย ประตูเมืองพิมาย ด้านใต้	๕๖ — ๕๗
๑๒	ลานสะพานนาค หน้าซุ้มประตูปราสาทหินพิมาย ด้านทิศใต้	๕๖ — ๕๗
๑๓	ประตูระเบียงคต ปราสาทหินพิมายด้านทิศใต้	๕๖ — ๕๗
๑๔	หอพราหมณ์ด้านเหนือ ปรางค์พรหมทัต และปรางค์หินแดง	๕๖ — ๕๗

รูปที่		*ระหว่างหน้า*
๑๕	เศียรพระพรหม ศิลา	๖๐ — ๖๑
๑๖	ปรางค์ใหญ่ด้านทิศตะวันตก	๖๐ — ๖๑
๑๗	ศิลาจำหลักทับหลังประตูปรางค์ใหญ่ด้านทิศใต้	๖๐ — ๖๑
๑๘	ศิลาจำหลักทับหลังประตูปรางค์ใหญ่ด้านทิศใต้	๖๐ — ๖๑
๑๙	ศิลาจำหลักทับหลังประตูปรางค์ใหญ่ด้านทิศตะวันตก	๖๐ — ๖๑
๒๐	ศิลาจำหลักทับหลังประตูปรางค์ใหญ่ด้านทิศเหนือ	๖๒ — ๖๓
๒๑	ศิลาจำหลักทับหลังประตูปรางค์ใหญ่ด้านทิศตะวันออก	๖๒ — ๖๓
๒๒	ศิลาจารึกอักษรขอมภาษาสันสกฤต *(ด้านหน้า)*	๖๒ — ๖๓
๒๓	ศิลาจารึกอักษรขอมภาษาสันสกฤต *(ด้านหลัง)*	๖๖ — ๖๗
๒๔	รูปประติมากรรมพระองค์พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ *(ท้าวพรหมทัต)*	๖๖ — ๖๗
๒๕	รูปนางอรพินทุ ศิลา	๖๖ — ๖๗
๒๖	ศิลาจำหลักทับหลังประตูปราสาทหินพิมาย ถอนถูกสะกดทาลาย	๗๒ — ๗๓
๒๗	ศิลาจำหลักทับหลังประตูปราสาทหินพิมาย ถูกผู้ร้ายลักสะกัดเอาหน้าภาพออก	๗๒ — ๗๓
๒๘	ระเบียงคต ปราสาทหินพิมายด้านทิศใต้	๗๒ — ๗๓
๒๙	ไทรงาม	๗๒ — ๗๓

แผนที่ เมืองพิมาย

MAP OF PIMAI

จังหวัดนครราชสีมา

OVINCE OF NAKHON RATCHASIMA (KORAT)

M 10 0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 M

ลำน้ำมูล THE MUN RIVER

ลำน้ำจักราช THE CHAKARAJ RIVER

TRACES OF RAMPARTS

สระแก้ว
KAEO POND

สระหลวง
PHLUNG POND

สระขวัญ
KHWAN POND

สระเพรง
PHRENG POND

SONGKRAN LANDING STAGE
ท่าสงกรานต์

ถนนไปนครราชสีมา
WAY TO NAKHON RATCHASIMA (KORAT)

ประตูไชย
CHAI GATE

1 ปรางค์องค์ใหญ่
2 ปรางค์พรหมทัต
3 ปรางค์หินแดง
4 หอพราหมณ์
5 บรรณาลัย
6 คลังเงิน
7 สถานีตำรวจภูธร
8 ที่ว่าการอำเภอ
9 เมรุพรหมทัต
10 เมรุน้อย
11 วัดเดิม (ที่ตั้งสาขาพิพิธภัณฑ์ชั่วคราว)
12 ที่ทำการหน่วยศิลปากร

1 MAIN PRANG
2 PRANG PHROMMATHAT
3 RED SANDSTONE PRANG
4 HO PHRAM
5 LIBRARY
6 KHLANG NGOEN
7 POLICE STATION
8 AMPHOE OFFICE
9 MEN PHROMMATHAT
10 MEN NOI
11 WAT DERM (TEMPORARY SITE OF THE NATIONAL MUSEUM BRANCH)
12 FINE ARTS UNIT

แผนกสำรวจ, กองโบราณคดี. กรมศิลปากร.
THE EXPLORATION SECTION, ARCHAEOLOGICAL DIVISION, DEPARTMENT OF FINE ARTS

ผู้ใฝ่ใจความเป็นไปในโลกของศิลปิน

และโบราณคดี

ควรอ่านหนังสือที่ทรงคุณค่า

ทางประวัติศาสตร์ ศิลป และโบราณคดี

---

๑. **ประติมากรรมไทย** ของ ศาสตราจารย์ ศิลป พีระศรี เป็นหนังสือที่ให้ความรู้ในเรื่องประติมากรรม หรือ ศิลปแห่งการปั้น หล่อ แกะ สลัก ของไทย เปรียบเทียบกับศิลปประเภทนี้ของตะวันตก [ราคาเล่มละ ๑๐ บาท]

๒. **ชินกาลมาลีปกรณ์** ว่าด้วยตำนานพระพุทธศาสนา ซึ่งอำนวยความรู้ทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี ของจังหวัดภาคเหนือ มี ลำพูน ลำปาง เชียงใหม่ เชียงราย เป็นต้น นับเป็นเอกสารสำคัญเล่มหนึ่ง ฉบับแปลใหม่ โดย ร.ต.ท. แสง มนวิทูร (จัดพิมพ์เนื่องในการบูรณะโบราณสถานในอำเภอเชียงแสน จังหวัดเชียงราย)

[ราคาเล่มละ ๓๐ บาท]

๓. **เครื่องดนตรีไทย** ของ ธนิต อยู่โพธิ์ ว่าด้วยตำนานและลักษณะของเครื่องดนตรีไทย มีภาพเครื่องดนตรีไทยทุกชนิดประกอบคำอธิบายด้วย [ราคาเล่มละ ๒๐ บาท]

๔. **รำวง** เป็นหนังสือเล่มเดียวที่รวบรวมเพลงรำวง จัดทำเป็นโน้ตสากล พร้อมด้วยบทร้องและคำแปลเป็นภาษาอังกฤษ มีภาพบอกชื่อท่ารำวง และวงดนตรีประกอบรำวง แสดงโดยศิลปิน ของกรมศิลปากร [ราคาเล่มละ ๓๐ บาท]

มีจำหน่ายที่

แผนกเผยแพร่และสถิติ สำนักงานเลขานุการกรมศิลปากร

และ

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรุงเทพฯ

[สมาชิกนิตยสาร "ศิลปากร" ซื้อได้ลด ๑๕ %]

ภาพโบราณวัตถุ และ โบราณสถาน
ปราสาทหินพิมาย
ขนาดโปสการ์ด
พร้อมด้วยคำอธิบายภาพ
ของ
กรมศิลปากร
มีจำหน่าย

พิมพ์ที่ ห้างหุ้นส่วนจำกัด คิวพร ๔๘/๑ ซอยรัชฎาภิเษก ถนนราชปรารภ มงเวียนมักกะสัน ดุสิต กรุงเทพฯ โทร. ๗๐๗๕๒ นายจรัส วันทนทวี ผู้พิมพ์ ผู้โฆษณา ๒๕๐๒